

Ս. Դ. ՀՆՀԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ (սկզբնական շրջանի ուրուագիծ)¹

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ (varny1@yahoo.com)

ՄՈՒՏՔ

Այսօր, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան (ՍԴՀԿ) հարիրամեակին առիթով (1987) Հրանդ Գանգրունիի գրած տողերը լիովին ի զօրու են. «Ցաւով յիշելու ենք, որ ցարդ գրուած չէ Ֆրանսայի, Լիբանանի, Արժանթինի, Ուրուկուէյի, Պրագիլի, Եգիպտոսի, Յունաստանի Ս. Դ. Հ. Կ. Մանրամասնուած պատմութիւնը: (...) Կը պակսի Կովկասի եւ Ռուսաստանի Շրջաններու վաւերագրական պատմութիւնը, Պարսկաստանի 1905-1950 շրջանի պատմութիւնը»²: Բացառելով Եզնիկ աւագ քահանայ Վարդանեանի՝ Պրագիլի համայնքի պատմութեան նուիրում իր հատորին մէջ հնչակեան մասնաճիւղին յատկացում եւ մինչեւ 1947 հասնող էջերը³, ինչպէս եւ «Հարաւային Ամերիկայի հնչակեան գործունէութիւնը» խորագրուած գլուխը Արսէն Կիտուրի կողմէ խմբագրուած կուսակցութեան պատմութեան մէջ, որ կը հասնի մինչեւ 1960ականներուն սկիզբը⁴, ՍԴՀԿի աւելի քան հարիրամեայ գործունէութիւնը Հարաւային Ամերիկայի մէջ մնացած է չուսումնասիրուած:

Սոյն յօդուածը նախափորձ մըն է նկարագրելու 1910-40ականներու հնչակեան գործունէութիւնը տարածաշրջանին մէջ, օգտուելով մեզի հա-

¹ Սոյն յօդուածին անգլերէն նախնական տարբերակը (“The Hunchakian Party in the Armenian Communities of South America: An Outline of its Early History”) ներկայացուած է “Social Democrat Hunchakian Party Throughout History” գիտաժողովին (Վուտպըրի Համալսարան, Քալիֆորնիա, ԱՄՆ, 27 Հոկտեմբեր 2012): Գիտաժողովի զեկուցումները դեռեւս անտիպ են:

² Հրանդ Գանգրունի, *Յանուն հայրենիքի 1887-1987*, ա. հ., Պէյրութ, 1990, էջ 128: Հեղինակին կողմէ շարադրուած Սուրիոյ շրջանի պատմութիւնը, զոր յիշած է նոյն պարբերութեան մէջ, անտիպ մնացած է: Վերի խօսքին մէջ պէտք է ընդգրկել, անշուշտ, Ռումանիան ու Պոլկարիան, ինչպէս եւ Հիւսիսային Ամերիկան:

³ Եզնիկ քինյ. Վարդանեան, *Պրագիլիոյ հայ գաղութը. պատմական տեղեկութիւններ եւ ժամանակագրութիւն 1860-էն մինչեւ 1947-ի վերջը*, տպ. «Սիփան», Պուենոս Այրէս, 1948, էջ 245-53:

⁴ Արսէն Կիտուր (խմբ.), *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան (1887-1963)*, տպ. «Շիրակ», Պէյրութ, 1962, էջ 220-54: Կենթադրենք, որ այս շարադրանքը հիմնուած է տեղական աղբիւրներու վրայ, թէեւ պէտք է նշել կցկտուր բնոյթը եւ փաստական անճշտութիւնները, ինչպէս եւ 1910-20ականներու պատմութեան գրեթէ իսպառ բացակայութիւնը: Անոր տուեալներուն մէկ մասին ամփոփումը տե՛ս՝ Գանգրունի, *Յանուն*, էջ 127-28 (Պրագիլ եւ Արժանթին), էջ 158-159 (Ուրուկուայ), ուր կրկնուած են նախորդի սխալներն ու նորերը աւելցած:

սանելի այլազան աղբիւրներէ: Հակառակ թերի եւ անբաւարար կողմերուն, կը յուսանք, որ այս ուրուագիծը աւելի խորացած հետազոտութիւններու ուղեցոյց ու խթան հանդիսանայ: Պէտք է նկատի ունենալ, որ կուսակցութեան արխիւային նիւթերը ցարդ մատչելի չեն տեղոյն վրայ եւ մամուլի հաւաքածոները գրեթէ չգոյ են կամ հանրային գործածութենէ դուրս, ինչ որ զգալապէս կը դժուարացնէ հետազոտողին աշխատանքը, իսկ երկրորդական սակաւաթիւ աղբիւրները՝ հայերէն կամ տեղական լեզուներով (սպաներէն, փորթուկալերէն), հակասական տեղեկութիւններու հանդէս մը կը պարզեն, պահանջելով զգուշաւոր գործածութիւն:

ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

1938ին լոյս տեսած համադրական ակնարկի մը մէջ, որ նուիրուած էր հնչակեան արտասահմանեան գործունէութեան, Միհրան Սէֆէրեան երեք պարբերութիւն կը տրամադրէր Հարաւային Ամերիկայի նուիրուած ենթաբաժնին, որ կը բացուէր հետեւեալ հաստատումով.

«Պարմ[ական] փաստեր թէեւ կը պակսին, սակայն ընդ[հանուր] պատրեազմէն առաջ հոն գտնուող մեր ընկերները (մանաւանդ Պ. Այրէսի եւ շրջաններուն մէջ) սքանչելի դրուագներ կը պատմեն հոն կապարտող Հնչ[ակեան] գործունէութեան շուրջ»⁵:

Անշուշտ, Սէֆէրեան որեւէ պատմական ամփոփում չունէր իր տրամադրութեան տակ, մինչ մեզի անծանօթ կը մնան վերոյիշեալ «սքանչելի դրուագներ»ու գրաւոր (ենթադրաբար՝ նամակագրական) վերապատմումները: Արժանթինի համայնքը, ուր մինչեւ 1920ականներու երկրորդ կէսը կեդրոնացած էր հնչակեան գործունէութիւնը, սկիզբ առած է 1909ի Կիլիկիոյ ջարդերէն ետք, սաղմնային կազմակերպութեան մը ձեռնարկելով 1911-14ին: Ապրիլ 1912ին ստուգապէս հիմնուած էր ու նոյն տարուան Դեկտեմբերին վերակազմուած՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան տեղական կազմակերպութիւնը Պուենոս Այրէսի մէջ⁶: Նորայայտ տեղեկութիւններէ կը պարզուի, որ Սեպտեմբեր 1912ին Յովհաննէս Կիլպենկեան Հմայեակ Արամեանցի *Կոհակ* շաբաթաթերթի (ապա՝ եռօրեայ) գործակալ նշանակուած էր Պուենոս Այրէսի մէջ⁷: Օգոստոս 1912 թուակիր թղթակցութեան մէջ, ան

⁵ Մի-Շէլիս [Միհրան Մ. Սէֆէրեան], «Արտասահմանի Ս. Դ. Հնչ. Կուս. Գործունէութենէն», *Ուսանողաց փարեգիրք*, Գ. հատոր, տպ. Կ. Տօնիկեան, Պէյրութ, 1938, էջ 99:

⁶ Տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, *Հարաւային կողմն աշխարհի. հայերը Լատին Ամերիկայի մէջ սկիզբէն մինչեւ 1950*, տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս, 2005, էջ 68-9: Այս հատորին մէջ մեր ներկայացուցած նիւթերը լրացուցած կամ երբեմն սրբագրած ենք այս ուսումնասիրութեան մէջ:

⁷ «Նամակատուի», *Կոհակ*, 29 Օգոստոս/11 Սեպտեմբեր 1912, էջ 372: Հաւանական է, որ 1912-15ին թղթակցութիւններ լոյս տեսած կուսակցութեան ամերիկահայ պաշտօնաթերթին՝ *Երիտասարդ Հայաստանի* մէջ, որ Հարաւային Ամերի-

գրած է, ի միջի այլոց. «Ս. Դ. Հնչակեան Մ[ասնա]ծիւղ մը հիմնելու համար ո եւ է ջանք չի խնայուիր եւ հաւանօրէն ի մօտոյ պիտի յաջողինք, մեր յաջողութեան շար պիտի նպաստէ ծանօթ առկախ խնդիրներուն կարգադրութիւնը...»⁸: Յայտնի է, թէ որքա՞ն տեսած է այդ «ծանօթ առկախ խնդիրներ»ուն լուծումը: Յարդ ընդունուած է, ըստ Ա. աշխարհամարտէն առաջ Արժանթին հաստատուած կուսակցութեան երէց անդամներէն Ստեփան (Փանոս) Շիրտըմեանի վկայութեան, որ հնչակեան մասնաճիւղը հիմնուած է խումբ մը էւերէկցիներու կողմէ, գլխատրութեամբ Ճիւան Թոքաթեանի, 1912ի վերջերուն⁹: Այս տարեթիւը մտած է համայնքի պատմութեան անդրադարձներուն մէջ¹⁰:

Կիւլպենկեան իր յաջորդ լրատուութիւնը գրած է ինը ամիս ետք՝ Մայիս 1913ին, առանց բացայայտելու հիմնադրութեան տարեթիւը՝ 1912՝, թէ՛ 1913.

Նախորդ թղթակցութեամբս կարգ մը տեղեկութիւններ տուած էի տեղիս հայ գաղութին մասին եւ ի մէջ այլոց յոյս յայտնած էի թէ ի մօտոյ կարելի պիտի ըլլայ հոս Ս. Դ. Հնչակեան Մասնաճիւղ մը կազմել: Այս անգամ ալ պատեհութենէն օգտուելով կուտամ քանի մը լուրեր, յուսալով թէ Հարաւային Ամերիկայի ազգայնոց կեանքով հետաքրքրուողներ գոհ պիտի մնան:

Նախ սա ըսեմ որ Հայ քաղաքական կուսակցութիւններէն գրեթէ միակը Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնն է, որ հոս ամենալայն համակրութիւն կը վայելէ, ուր օր աւուր աւելի կ'ընդլայնէ իր շրջանակը: Բաւական է յիշել որ միայն էւերէկցի 31 Ս. Դ. Հնչակեան ընկերներ ունինք հոս, որոնց մէկ մասը երկրի մէջ անդամակցած է եւ մէկ մասն ալ հոս գալէ վերջ մտած է Հնչակեան դրօշին տակ ընդունելով որ Հայրենիքի ու Ազգութեան նուիրական գաղափարը անա-

կայի լրատուութեան բնական հասցէն եղած է մինչեւ 1930ականներու վերջերը: Դժբախտաբար, 1912-14ի հաւաքածոյէն միայն հատուկեցնտ թիւեր կան Հայաստանի Ազգային Գրադարանի հաւաքածոյին մէջ, որուն թուայնացած օրինակը օգտագործած ենք: 1910-20ականները շատ պակասատր են ընդհանրապէս, իսկ 1915, 1924-28 եւ 1938-42 տարիները ուղղակի գոյութիւն չունին:

⁸ «Թղթակցութիւններ», *Կոհակ*, 29 Օգոստոս/11 Սեպտեմբեր 1912, էջ 371:

⁹ Ս. Շիրտըմեան, «Ինչպէս հիմնուեցաւ առաջին հայ թերթը Հարաւային Ամերիկայի մէջ», *Շարժում*, 16 Դեկտեմբեր 1961, էջ 2. նաեւ՝ Մատթէոսեան, *Հարաւային*, էջ 69: Կուսակցութեան 130ամեակի Պուենոս Այրէսի տօնակատարութեան նուիրուած թղթակցութիւն մը արձանագրած է, թէ Շարժում Մշակութային Միութիւնը (իմա՞ հնչակեան մասնաճիւղը) հիմնուած է Նոյեմբեր 1912ին (Un presente, "El partido Henschakian celebró el 130o. aniversario de su fundación", *Armenia*, 13 de diciembre de 2017. տե՛ս՝ www.diarioarmenia.org.ar/el-partido-henschakian-celebro-el-130-aniversario-de-su-fundacion/): Այս թուականը հաստատող աղբիւր չենք գտած ցարդ:

¹⁰ Narciso Binayan [Narciso Binayan Carmona], *La colectividad armenia en la Argentina*, Buenos Aires, Alzamor Editores, 1974, էջ 121 (իմմտ. idem, *Entre el pasado y el futuro: los armenios en la Argentina*, n.p., Buenos Aires, 1996, էջ 237):

դարտ պահպանող եւ օտար խոչընդոտներուն կտրօք տուող կուսակցութիւն մ'է այն¹¹:

Արդարեւ, հնչակեան դրօշին տակ մտնողները զիրենք ընդունող կազմակերպական կառոյց մը ունենալու էին, ինչ որ հիմնաւորուած է նաեւ թղթակիցի յաջորդ նախադասութեամբ. «*Ձուսր Հնչակեան Քլիպ մը հիմնելու մտադրութիւննիս ալ ապահով ենք թէ շատ շուտով գլուխ պիտի ելնէ. ինչ որ բնականաբար զօրաւոր կապ մը պիտի ըլլայ Արժէնթինի Հնչակեան կազմակերպութեան համար*»¹²: Առայժմ, միակ ժամանակակից տեղեկութիւնը յօգուտ 1913 տարեթիւին կու գայ հնչակեան հին անդամ Մկրտիչ Յակոբեանի հակիրճ մատնանշումէն՝ 1936ի բանախօսութեան մը ընթացքին, թէւ նախադասութեան վերջին մասը սրբագրելի է, ինչպէս տեսանք. «*1913ին հիմը դրուեցաւ Հնչակեան մասնաճիւղի մը այս քաղաքին մէջ, ուր մինչ այդ քաղաքական ոչ մի հոսանք գոյութիւն չունէր*»¹³:

Էլերէկցիներու սկզբնական ներդրումին կողքին, այնուհետեւ յատուկ նշանակութիւն ունեցած է հաճընցիներու կուսակցական աշխատանքը: Կիլիկիոյ մէջ հնչակեան տիրական ներկայութիւնը իր երկարածգումը ունեցած է Հարաւային Ամերիկայի մէջ, ուր հաճընցիները, մարաշցիներու եւ այնթապցիներու գումարումով, կազմած են երեք մեծ համայնքներուն համրանքին շուրջ երեք քառորդը, մօտաւոր գնահատումով¹⁴:

1915-20 ՏԱՐԻՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՅՔԸ

Կուսակցական ներքին կազմակերպումն ու հայ գաղթականներու ժամանումը զուգահեռ ընթացած են: Արժանթինի հայերու թիւը 2000 հոգի դարձած էր 1914ին, ըստ Սահակ Պահչէճեանի (1888-1963), որ 1913ին հասնելով Պուենոս Այրէս, կուսակցութեան տիրական դէմքերէն մէկը պի-

¹¹ Օննիկ Կիւպենկեան, «Ս. Դ. Հնչակեան կեանք», *Կոհակ*, 16/29 Յունիս 1913, էջ 290:

¹² Նոյն:

¹³ Յիմէն, «Պ. Այրէսի ընկերա-համակրական թէյասեղանը», *Երիտասարդ Հայաստան*, 24 Յունիս 1936, էջ 4: Անշուշտ, հիմք չունի 1914 հիմնադրութեան թուականը թէ՛ դաշնակցական եւ թէ՛ հնչակեան ճիւղերուն համար (Աշոտ Արծրունի, *Տարեցոյց հար. ամերիկահայոց*, տպ. «Արարատ», Պուենոս Այրէս, 1943, էջ 15):

¹⁴ Այսպէս, հաճընցի էին յաջորդ էջերուն մէջ յիշուած Պուենոս Այրէսի *Խորհրդային Հայաստան* թերթին առնչուած երեք անունները՝ Մարտիրոս Եզեկիէլեան, Մարտիրոս Պալանեան եւ (ենթադրաբար) Աբրահամ Գրաճեան, *Արժէնթինեան մամուլի* խմբագիր Ստեփան Շխրտըմեան, *Նոր երկրի* խմբագիր Մ. Օշին, *Շարժումի* հիմնադիր եւ երկարամեայ արտօնատէր Սահակ Պահչէճեան եւ խմբագիրներ Աբրահամ Էօլմէզ ու Նազարէթ Կուժնունի: Էօլմէզ միաժամանակ եղած է Հաճընի Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան պաշտօնաթերթ *Նոր Հաճընի* խմբագիր (1946-58): Այս պաշտօնին զինք յաջորդած են Գրաճեանը (1958-73) եւ Կուժնունին (1973-76):

տի ըլլար յաջորդ կէս դարուն¹⁵: Մարտ-Օգոստոս 1915ին, համայնքի գլխաւոր կազմակերպութիւնները՝ Թաղական Խորհուրդը (եկեղեցական կազմակերպութիւնը) եւ ՀՅԴը, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը (ՀԲԸՄ) եւ ՍԴՀԿը, երեք անջատ նախաձեռնութիւններով կամաւորական շարժման եւ Մեծ Եղեռնի վերապրողներուն ի նպաստ հանգանակութիւններ կատարած են¹⁶: Յաջորդ վեց ամիսներուն, գործակցութեան փորձեր եղած են. կազմակերպութիւնները զարգացուցած են «համերաշխական եւ զիջողական ոգի մը մէկզմէկու հանդէպ, եւ նոր ջանք մը համագործակցութեամբ աշխատելու մեր վիրաւոր հայրենիքի բազմապահանջ պէտքերուն զոհացում տալու համար»¹⁷: Սակայն, այս փորձը երկար չէ տեւած. արդարեւ, Մարտ 1916ին, ՀԲԸՄ եւ ՍԴՀԿ *պոյքոթի* կ'ենթարկէին Թաղական Խորհուրդի եւ ՀՅԴ կոմիտէութեան նոր դրամահաւաքը¹⁸:

Համայնքը մեծապէս տկարացած էր, քանի որ երկրի տնտեսական տագնապին պատճառով, 1915-16ին անոր համրանքին կէսը Մ. Նահանգներ գաղթած էր: Այսուհանդերձ, ներքին պայքարը եւ անկազմակերպ վիճակը յարատեւած են մինչեւ պատերազմի վերջաւորութիւնը:

1917ի Ապրիլին, ԱՄՆի մէջ հիմնուած Հայ Ազգային Միութեան (ՀԱՄ) մաս կը կազմէին առաքելական եւ աւետարանական եկեղեցիները, հնչակեանները, դաշնակացականները եւ վերակազմեալ հնչակեանները եւ ՀԲԸՄը: Նոյն տարուան վերջերուն, Պուենոս Այրէսի մէջ ՍԴՀԿ եւ ՀՅԴ անպաշտօն բանակցութիւններ սկսած են ՀԲԸՄի հետ՝ համայնքը ամերիկահայ բնորդի հետեւողութեամբ կազմելու նպատակով¹⁹: Մարտ 1918ին, պաշտօնական ժողով մը տեղի ունեցած է՝ ՍԴՀԿի նախաձեռնութեամբ եւ ՀՅԴի, Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ ՀԲԸՄի մասնակցութեամբ²⁰: Սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով, *Unión Nacional Armeniana*

¹⁵ Յ. Պ. Պողոսեան, *Հաճրնի ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակայ Գօգան-Տաղի հայ գիւղերը*, հրատ.՝ Հաճնոյ Վերաշինաց Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւն, Լոս Անճելըս, 1942, էջ 795:

¹⁶ Հայկ Մօսկօֆեան, «Նամակ Պօէնոս Այրէսէն», *Կոչնակ*, 28 Օգոստոս 1915, էջ 742. նաեւ՝ Բերդապահ, «Ազգասէրը», *Արմենիա*, 21 Ապրիլ 1934, էջ 2:

¹⁷ Հ. Գ. Մօսկօֆեան, «Պուենոս Այրէսէն», *Կոչնակ*, 11 Մարտ 1916, էջ 272:

¹⁸ Եպիփան-Սիրունի, «Լուրեր Հարաւային Ամերիկայէն», *Հայրենիք*, 22 Ապրիլ 1916, էջ 2:

¹⁹ *Արձանագրութեան րոմար Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան*, 7 Նոյեմբեր, 1917ի ատենագրութիւն:

²⁰ Նոյն, 24 Փետրուար 1918ի ատենագրութիւն. նաեւ՝ «Պուենոս Այրէսի հայ գաղութը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», *Արմենիա*, 28 Յունուար 1970, էջ 1 (խմբագրականներու այս շարքը գրուած է Աշոտ Արծրունիի կողմէ, հիմնուելով կուսակցական արխիւներու վրայ): Յաւրթ, ՀԱՄի ու կուսակցութեան փոխյարաբերութեան վերաբերեալ որեւէ տեղեկութիւն չկայ *Երիտասարդ Հայաստանի* 1918ի թիւերուն մէջ, ուր միայն կը յիշուի մասնաճիւղի «Զէյթուն» թատերախումբին կողմէ Սեդրակ Շահէնի *Կարկառուն կամարներ* թատերախաղին ներկայացումը 11 Օգոս-

կոչուած ՀԱՄԻ կազմը խոտորած է ամերիկահայ կաղապարէն: Անոր մէջ միայն ընդգրկուած են ՍԴՀԿը, Թաղական Խորհուրդի «նոր» հոգաբարձութիւնը (ներքին պառակտումի հետեւանքով, գոյութիւն ունէին «հին»՝ դաշնակցական, եւ «նոր»՝ ոչ-դաշնացական ուղեգիծերով հոգաբարձութիւններ), Հայ Աւետարանական Եկեղեցին, ՀԲԸՄը եւ «Հաճըն» Ընկերութիւնը (1928էն սկսեալ՝ Հաճնոյ Հայրենակցական Միութիւն), որուն ատենապետը՝ Համբարձում Քէչէճեան (հնչակեան), ՀԱՄԻ ատենապետ ընտրուած է²¹: Դաշնակցականներն ու վերակազմեալ հնչակեանները դուրս մնացած են:

ՀԱՄԻ մէջ սկզբնապէս մտած Թաղական Խորհուրդի «հին» հոգաբարձութիւնը եւ ՀՅԴն քիչ քիչ անոր կազմը, առաջինը՝ կամովին, իսկ երկրորդը՝ պարտաւորուած, ըստ երեւոյթին՝ իշխանութեան հանդէպ հնչակեան նկրտումներուն պատճառով²²: Սակայն, արդէն Յուլիս 1918ին, ներքին վէճեր տագնապի առաջնորդած են ՀԱՄը, որ անշարժութեան մատնուած էր: Վերջապէս, նոյն տարուան Սեպտեմբերին, համայնքի անդամներէն Իսրայէլ Արսլան, որ յաջորդ երեք տասնամեակներուն անոր կազմակերպական պատմութեան կարկառուն դերակատարներէն մէկը պիտի ըլլար, անհատական հանգամանքով յաջողած է բոլոր կողմերը քով-քովի բերել նորակազմ ՀԱՄԻ մէջ (սպաններէն նոր անուանումով՝ *Unión Nacional Armenia*), որ ինքզինք համարած է Ամերիկայի ՀԱՄԻ արժանիքներէն մասնաճիւղը, հետեւելելով անոր կանոնագրութեան: Ըստ այնմ, ՀԱՄԻ կազմին մէջ մտած են Հայ Առաքելական եւ Հայ Աւետարանական եկեղեցիները (Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին կազմուած չէր տակաւին), երեք կուսակցութիւնները եւ ՀԲԸՄը: ՍԴՀԿ ներկայացուցիչը Նազարէթ Խեսուկմունեանն էր (յետագային՝ Խուլմունեան)²³, որ շուտով Ուրուկուայի մայրաքաղաք Մոնթեվիտօ փոխադրուած է, ուր Հայաստանի անկախութեան երկրորդ տարեդարձի տօնակատարութեան բանախօսներէն մէկը եղած է²⁴:

տոսին (Խաչիկ Պշաքճեան, «Սօցիալ Դէմօկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւն», *Երիտասարդ Հայաստան*, 23 Հոկտեմբեր 1918, էջ 199):

²¹ *Արձանագրութեան Կրօնարար*, 8 Մարտ 1918ի ատենագրութիւն. նաեւ՝ Ս. Թովհէջեան, «Ընկ. Յարութիւն Թաիթաճեանի կեանքն ու գործունէութիւնը», *Արմենիա*, 1 Յունիս 1934, էջ 2: Հ. Քէչէճեան՝ ուսուցչական երկարամեայ վաստակով հանդերձ, 1913ին «կ[ը] ստիպուի պանդուխտի ցուպը ձեռքը առնել, ծեր հասակին մէջ, երթալ միւրճուելու համար նոր-աշխարհի, գործաւորական շարքերուն մէջ» (Մ. Ոսկեան, «30ամեայ վաստակաւորի մը վախճանը (Համբարձում էֆ. Քէչէճեան)», *Կոհակ*, 13/26 Մարտ 1913, էջ 104):

²² *Արձանագրութեան Կրօնարար*, 30 Յունիս եւ 3 Յուլիս 1918ի ատենագրութիւններ:

²³ ՀԱՄԻ նամակ Պօղոս Նուպարին, 4 Նոյեմբեր 1919 (ՀԱԱ, ֆոնտ 430, ցուցակ 1, թ. 646):

²⁴ «Հայ գաղթականութիւն», *Կոչնակ Հայաստանի*, 24 Յուլիս 1920, էջ 958: Խուլմունեան համարուած է Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչը Ու-

Բաւարար տեղեկութիւններ չունինք ՀԱՄի ներքին անցուդարձերուն մասին, որոնք Հիւսիսային Ամերիկայի այսպէս կոչուած «մայր» կազմակերպութեան վիճակը կոչուած էին ցոլացնելու: Արդարեւ, Մ. Նահանգներու ՀԱՄի կուսակցութիւններու դէմ ուղղուած ընթացքը սկզբունքային վեճերու պատճառ դարձած է նախ ՍԴՀԿի, որ լքած է ՀԱՄը Յունուար 1919ին²⁵, եւ այնուհետեւ՝ ՀՅԴի հետ: Վերջինիս ջախջախիչ յաղթանակը Փարիզի Հայկական Համագումարի ներկայացուցիչներու ընտրութիւններուն, ըստ պնդումներու, արատաւորուած էր ոչ-դաշնակցական կողմի ընտրական խարդախութեան փորձերով: ՀԱՄի վարչութիւնը ժողովրդային քուէարկութեամբ ընտրելու առաջարկի մերժումէն ետք, ՀՅԴն եւս լքած է զայն²⁶:

Պուլենոս Այրէսի երեք կուսակցութիւններուն մասնաճիւղերը պարտաւոր էիր հետեւիլ «միեւնոյն ընթացքին ինչ որ կը թելադրէ իրենց իր կուսակցութեան ամերիկահայ օրգանը»²⁷: Այսպէս, Մայիս 1919ին, ՍԴՀԿը ՀԱՄէն դուրս եկած է Պուլենոս Այրէսի մէջ: Այդ առիթով, Պոստոնի Վերակազմեալ Հնչակեան պաշտօնաթերթ *Պահակի* թղթակիցը գրած է.

«Հնչակեան *Blue Street*»²⁸ այս տեղի տղաքն ալ վար չի կեցան իրենց վարպետէն, բողոքագիր մը որկելով տեղւոյն Հայ Ազգային Միութեան, 24 ժամ միջոց տալով, թէ, եթէ ան բողոքէ կեդրոնի անիրաւութեան դէմ, աղէկ, իսկ եթէ ոչ, իրենք պիտի հրաժարին Միութենէն: Ու հրաժարեցաւ իրենց ներկայացուցիչը, ու դեռ չէ նշանակած ուրիշ մը, հակառակ Ազգ. Միութեան բացաւորական պարասխանին»²⁹: Հնչակեաններուն հետեւած է ՀՅԴն, որ Մարտ 1920ին նոյնպէս դուրս եկած է Միութենէն, պատճառաբանելով անոր կազմակերպական կախաւորութիւնը Մ. Նահանգներէն³⁰: Թէ՛ հիւսիսի եւ թէ՛ հարաւի մէջ, ՀԱՄը ստացած էր պահպանողական ուղղութիւնը՝ իբրեւ իր միակ քաղաքական յենարանը պահելով Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը:

րուկուայի մէջ, 1918ին (Կիտուր, էջ 249), ինչ որ այլ աղբիւրներէ հաստատում գտած չէ:

²⁵ «Կոչ հայ ժողովուրդին», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1 Փետրուար 1919, էջ 379:

²⁶ Մանուկ Համբարձումեան, «Ամերիկահայ գաղութը (վերջին տասնամեակը)», *Հայրենիք* ամսագիր, Յունիս 1923, էջ 71-74:

²⁷ «Պուլենոս-Այրէսի հայ գաղութը», *Կոչնակ Հայաստանի*, 12 Օգոստոս 1919, էջ 995:

²⁸ Կ'ակնարկէ Շիքակոյի Blue Island Avenueին, ուր կը գտնուէին Ամերիկայի հնչակեան Կեդրոնական Կոմիտէի նստավայրը եւ *Երիտասարդ Հայաստանի* խմբագրատունը:

²⁹ Թղթակից, «Լուրեր, Պուլենոս Այրէսէն», *Պահակ*, 6 Յունիս 1919, էջ 2:

³⁰ Ի. Ա. [Իւրայէլ Արսլան], «Թէ՛ ինչպէ՛ս ծնունդ առաւ Հ.Ա. Ե. Հոգաբարձութիւնը», *Հայ կեդրոն*, Ապրիլ 1942, էջ 56:

Հնչակեաններն ու դաշնակցականները, որոնք համայնքի բուն քաղաքական կազմակերպ ուժը կը ներկայացնէին, Փետրուար 1920ին կազմած են Միջ-Կուսակցական Մարմինը՝ երկու դաշնակցականի եւ մէկ հնչակեանի (Ստեփան Շիրտլանդեան) ղեկավարութեամբ: Մարմինը աշխատած է Հայաստանի Հանրապետութեան օգնութեան հասնիլ՝ ՀԱՄԻ հետ բացառապէս մրցակցութեան պայմաններու մէջ³¹:

Ըստ դաշնակցական կոմիտէի 25 Ապրիլի նիստին, ՍԴՀԿը առաջարկած էր միասնաբար տօնել անկախութեան երկրորդ տարեդարձը³²: Քանի մը օր ետք, դոկտ. Էթիէն Պրագիլ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Հարաւային Ամերիկայի դիւանագիտական ներկայացուցիչը, Ռիօ տէ Ժանէյրոյէն կը գրէր Միջկուսակցական Մարմնին. «Ձեր 23 [Ապրիլ] թուականը ինձ շար ուրախութիւն պատճառեց, տեսնելով ամենայն գոհունակութեամբ, որ միացած են երկու զօրաւոր կուսակցութիւններ, որոնք կը ներկայացնեն ճշմարիտ ուժը մեր ազգին: (...) Չափազանց գովելի է ձեր ձեռնարկը՝ Մայիս 28-ի հանդէսը յղանալնուդ մասին»³³:

Միջկուսակցական Մարմնին շրջաբերականները ըստ երեւոյթին փոթորիկ ստեղծած են: ՀԲԸՄի տոմարի 2 Մայիսի ատենագրութիւնը կ'արձանագրէր, որ անոնց «պարունակութիւնը ճշմարիտ հայոյ ոգւոյն բոլորովին հակառակ եւ իրենցմէ զատ միւս կուսակցութիւն ու կազմակերպութիւնները դաւաճան եւ յետադիմական մակդիրներով որակած ըլլալուն, իբր թէ միայն հանրապետութիւնը իրենց սեփականութիւնն է եւ միայն ու միայն հնչակեան եւ դաշնակցականները պիտի տօնեն ըսելով գրած են»³⁴:

Անկախութեան երկու տօնակատարութիւններ տեղի ունեցած են նոյն օրը՝ 28 Մայիս, 1920ին, երկու կուսակցութիւններուն³⁵ եւ ՀԱՄԻ ու ՀԲԸՄի կողմէ³⁶ անջատ կազմակերպութեամբ: Հետաքրքրական է, նշել, թէ հանգանակուած գումարները գրեթէ նոյնական էին. առաջինի պարագային՝ գրեթէ 30,000 ֆրանք³⁷, իսկ երկրորդին՝ շուրջ 29,000³⁸: Գումարները գլխաւորաբար դրկուած են հայկական կառավարութեան, իսկ փոքր մաս մը՝ Կիլիկիոյ հայութեան:

³¹ Ս. Թովչեան, «Ընկ. Յարութիւն Թաիթաճեանի կեանքն ու գործունէութիւնը», *Արմենիա*, 26 Յունիս 1934, էջ 2:

³² «Պուէնոս Այրէսի հայ գաղութը եւ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը», *Արմենիա*, 30 Յունուար 1970, էջ 1:

³³ Ս. Կոան [Սոկրատ Յ. Թէրզեան], «Պատմական վաւերագրեր», *Արմենիա*, 17 Յունուար 1955, էջ 2:

³⁴ *Արձանագրութեան տոմար*, 2 Մայիս 1920ի ատենագրութիւն:

³⁵ “Fiesta patriótica de la colectividad Armenia”, *La Razón*, 28 de mayo de 1920, էջ 6. Նաեւ՝ “Aniversario de Armenia”, *La Prensa*, 28 de mayo de 1920, էջ 13:

³⁶ “Aniversario de la República de Armenia”, *La Razón*, 27 de mayo de 1920, էջ 5:

³⁷ Binayan, *La colectividad*, էջ 33 (հմտ. Binayan, *Entre el pasado*, էջ 97):

³⁸ Ի.Ա., «Թէ ինչպէ՞ս», Յունիս 1942, էջ 56. Նաեւ՝ Արծրունի, էջ 21:

29 Յունիս 1920ին, Կիլիկիոյ ի նպաստ յատուկ միջ-կուսակցական հանգանակութիւն մը սկսած է³⁹: Երկու շաբաթ ետք՝ 16 Յուլիսին, երկու կուսակցութիւնները ստեղծած են Հայկական Բանակի Օգնութեան Յանձնախումբը, Շիրտըմեանի գլխաւորութեամբ⁴⁰: Հանրաժողովի մը ընթացքին, աւելի քան 23,000 ֆրանք հաւաքուած եւ ուղարկուած է Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեանին⁴¹:

Բոլոր կողմերը համայնքային պառակտումը յաղթահարելու փորձ մը կատարած են: 4 Յուլիս 1920ի նիստին, ՀԱՄը որոշած է որդեգրել «Հայ Ազգային Միութիւն Արժէնքինի» անուանումը եւ նոր կանոնագրութիւն մը վաւերացնել: Ըստ այնմ, ան խզած է կապերը Մ. Նահանգներու հետ: Տասը օր ետք (14 Յուլիս), տեղի ունեցած է անուանափոխուած Միութեան ընդհանուր ժողովը: Անոր կազմին վերստին անդամակցած են առաքելական եւ աւետարանական եկեղեցիները, երեք քաղաքական կուսակցութիւնները (ՀՅԴ, ՍԴՀԿ եւ Հայ Ազգային Ռամկավար Կուսակցութիւն) եւ ՀԲԸՄը: Ընդհանուր ժողովը վաւերացուցած է նոր կանոնագրութիւնը եւ որոշած՝ երկու չէզոք անդամ ընդգրկել վարչութեան մէջ⁴²:

Սակայն, վեճերը ամբողջովին հարթուած չէին: Էթիէն Պրազիլ Միջ-Կուսակցական Մարմինին գրած է Օգոստոս 5ին.

Նկատի ունենալով ձեր տարբեր հոսանքներու պատկանիլը, պատշաճ չեմ սեպտեմբեր միջամուխ ըլլալ ձեր ներքին պայքարներուն, որովհետեւ առանց ներքին գիտակից պայքարի ազգ մը մեռել կը նկատուի, միայն պիտի թելադրէի որ, երբ խնդիրը արտաքին է, պէտք է համերաշխ գործակցիք, ազգային շահերը պաշտպանելու համար օտարներու առջեւ: Հետեւաբար, կը խնդրեմ, իւրաքանչիւր հոսանքէն երկուական անդամներ ընտրելով յանձնախումբ մը կազմէք մինչեւ ցնոր տնօրինութիւն՝ ազգային ներքին եւ արտաքին գործերը վարելու համար: Նման նամակ մը Հայկական [Ազգային] Միութեան ալ գրուած է⁴³:

³⁹ «Պուլնոս Այրէսի հայ գաղութը», 30 Յունուար 1970, էջ 1:

⁴⁰ Binayan, *Entre el pasado*, էջ 97:

⁴¹ Ս. Թովչեան, «Ընկ. Յարութիւն Թահթաճեանի կեանքն ու գործունէութիւնը», *Արմենիա*, 24 Յունիս 1934, էջ 2:

⁴² Արսլան, «Թէ ինչպէ՞ս», Յունիս 1942, էջ 56-57: Փետրուար 1919ին կազմուած էր Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութեան Պուլնոս Այրէսի մասնաճիւղը («Պուլնոս Այրէսի հայ գաղութը», 30 Յունուար 1970, էջ 1), որ Հայ Ազգային Ռամկավար Կուսակցութիւն անունով յիշուած է Մարտ 1920ին (*Արձանագրութեան Կրօնար*, 11 Մարտ 1920ի ատենագրութիւն): Այնուհետեւ լուծարուած կը թուի, որովհետեւ ՀԱՄի 14 Յուլիս 1920ի ժողովը որոշած էր ռամկավարները ընդգրկել վարչութեան մէջ երբ ներկայացուցիչ դրկելու ի վիճակի ըլլային (Արսլան, «Թէ ինչպէ՞ս», Յունիս 1942, էջ 57):

⁴³ Կռան, «Պատմական վաւերագրեր», 17 Յունուար 1955, էջ 2:

Երեք օր ետք, կրկնած է իր խնդրանքը, անելցնելով, որ վարչությունը պետք է նաեւ հինգերորդ, չէզոք անդամ մը ունենար⁴⁴: ՀՅԴ կոմիտեն այս թելադրանքին մէկ տարբերակը որդեգրած է 12 Սեպտեմբերի իր նիստին.

(...) [Ա]ռաջարկել, որ Ժողովուրդի քուէներով ընտրուին վարչութեան հինգ անդամները եւ մէկական ներկայացուցիչ ալ ունենան քաղաքական երեք կուսակցութիւնները՝ Հնչակեան, Ռամկավար եւ Դաշնակցական: Նորակազմ վարչութիւնը առժամայ կը վարէ գաղութի արտաքին եւ ներքին գործերը՝ մինչեւ Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան ներկայացուցչի ժամանումը: Անոր գալէն ետք, կուսակցութիւնները յետո կը կոչեն իրենց ներկայացուցիչները եւ վարչութեան մնացեալ հինգ անդամները կը վարեն գաղութի ներքին գործերը⁴⁵:

Առաջարկներն ու բանակցութիւնները ապարդիւն անցած են: 17 Հոկտեմբեր 1920ին տեղի ունեցած համայնքային Ժողովին կարդացուած է Հայ Ազգային Միութիւն Արժէնթինի գործունէութեան տեղեկագիրը, որմէ ետք յայտարարուած է, որ ՀՅԴն ու ՍԴՀԿը պիտի չմասնակցէին անոր⁴⁶: Յստակ չէ, թէ ինչ պատահած էր Յովիսի եւ Հոկտեմբերի միջեւ, որ ի չիք դարձուցած է կնքուած համաձայնութիւնը: Անկուսակցական գերակայութիւնը ՀԱՄԱի մէջ թերեւս մղած ըլլայ կուսակցութիւնները առանձինն աշխատելու՝ հակառակ իրենց անդամներու փոքր թիւին⁴⁷:

Նոր բանակցութիւններու ձախողութիւնը առաջնորդած է ՀԱՄԱի փլուզման: Թէեւ զայն վերակենդանացնելու անցողիկ ջանքեր եղած են 1923ին, կազմակերպութիւնը այլեւս միայն ձեական գոյութիւն պահած է մինչեւ 1933: Միութիւնը արժանթինեան կառավարութեան կողմէ պաշտօնական ճանաչումի արժանացած միակ կազմակերպութիւնն էր, ու որպէս այդպիսին, իրաւական արժէք ունեցող փաստաթուղթեր լիազօրելու եւ ինքնութեան թուղթեր մատուցելու իրաւասութիւն ունէր, ուստի ատենապետի եւ ատենադպիրի պաշտօնները պահպանուած են միայն օրինական պատճառներով⁴⁸:

⁴⁴ Ա. Կռան, «Պատմական վաւերագրեր», *Արմենիա*, 19 Յունուար 1955, էջ 2:

⁴⁵ «Պուենոս Այրէսի հայ գաղութը», *Արմենիա*, 6 Փետրուար 1970, էջ 1:

⁴⁶ Ի. Ա., «Թէ ինչպէ՞ս», *Հայ կեդրոն*, Մայիս 1942, էջ 74:

⁴⁷ 1915-16ի դէպի Մ. Նահանգներ գաղթէն ետք հնչակեան շարքայիներու թիւին մասին տեղեկութիւններու չենք հանդիպած: Համեմատութեան համար, ըստ դաշնակցական շարքային Բարսեղ Էօրէճեանի վկայութեան, 1918ին ՀՅԴ. Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղին հինգ անդամ մնացած էր, որոնք կուսակցութեան աւելումը պահած են մինչեւ 1921 (Ա. Յ. Թէրզեան, ««Արմենիա»ի երկունքը», *Արմենիա*, 27 Յովիս 1942, էջ 5), իսկ 1922ին անդամներու թիւը 40ի հասած էր (Գէորգ Տօնապետեան, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը *Ամերիկայի մէջ, հատոր Բ. (1910-1923)*, «Հայրենիք» հաստատութիւն, Պոսթըն, 1995, էջ 603):

⁴⁸ Մատթէոսեան, *Հարաւային*, էջ 91-92:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՇՐՋԱՆ

Միջոցին՝ 1920-1921ին, համայնքը քառասային վիճակ մը ապրած է, որ կ'արձագանգէր հայաշխարհի քաղաքական ու ընկերային ճակատագրական իրավիճակին: Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1921ին տեղի ունեցած քանի մը ժողովներու որպէս եզրայանգում, որոշուած է հիմնել «Հայ Տուն» մը, որ այնուհետեւ վերանուանուած է Հայ Գաղութային Կեդրոն (ՀԳԿ): Այս համագաղութային կազմակերպութիւնը կոչուած էր ստանձնելու անշարժութեան մատնուած ՀԱՄԻ տեղը՝ առանց կրօնական կամ քաղաքական խտրականութեան: Կանոնագրութեան պատրաստութիւնը ստանձնած է հինգ հոգինոց յանձնախումբ մը, որուն միակ կուսակցական անդամը հնչակեան Քէչեճեանն էր⁴⁹: Հիմնադիր ժողովը տեղի ունեցած է 25 Յունուար 1922ին, իսկ ընդհանուր ժողովը, ուր ընտրուած է վարչութիւնը՝ 7 Մայիսին:

ՀԳԿի առաջին նպատակն էր «վառ պահել ազգային եւ կրօնական զգացումները» ու աշխատիլ հայ մանուկներու եւ երիտասարդներու ազգային դաստիարակութեան ի խնդիր⁵⁰: Մայիս 1922ին, Սահակ Պահչէճեան առաջարկած է դպրոցներու բացումը Պուենոս Այրէս քաղաքի չորս հայաշատ թաղամասերու մէջ. Փալերմօ (ՀԲԸՄԻ գրասենեակը), Սան Խուան (հնչակեան ակումբը), Լինիերս (Խաչեր Մարտոյեանի տունը) եւ Պառաքաս⁵¹: Յուլիսին բաւարար համարուած է խնդրել, որ տեղ տրամադրուէր առաջին երեք թաղամասերուն մէջ⁵²: Դասերու սկսելու որոշումը տրուած է, թէեւ, ՀԳԿի տարեկան տեղեկագիրը (Մայիս 1923) դիտել կու

⁴⁹ Ի. Ա., «Թէ ինչպէ՛ս ծնունդ առաւ», Յունիս 1942, էջ 91:

⁵⁰ Արձանագրութեան յոմար Հայ Գաղութային Կեդրոնի, «Հայ Գաղութային Կեդրոնի ծրագիր». նաեւ՝ Ի. Ա., «Թէ ինչպէ՛ս», Յունիս 1942, էջ 92:

⁵¹ Տե՛ս Արձանագրութեան յոմար Հայ Գաղութային Կեդրոնի, 30 Մայիս 1922 եւ ՀԲԸՄԻ պատասխանը՝ Արձանագրութեան յոմար, 4 Յունիս 1922:

⁵² Արձանագրութեան յոմար Հայ Գաղութային Կեդրոնի, 4 Յուլիս 1922: Ըստ Արսլանի, որ առաջին երեք վայրերը յիշած էր, առաջարկը կատարուած էր 1924ի սկիզբը (Ի.Ա., «Թէ ինչպէ՛ս», Հայ կեդրոն, Նոյեմբեր 1942, էջ 105: Հմմտ.՝ Binayan, *La colectividad*, էջ 40. նաեւ՝ Vartan Matiossian, “La iglesia armenia en Buenos Aires (1912-1938): bosquejo histórico-organizacional”, տե՛ս idem (խմբ.), *Los armenios en América del Sur. Primeras Jornadas de Estudio*, Buenos Aires, Instituto de Investigación Armenológica, 1991, էջ 87. նաեւ՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Հայց. Եկեղեցիի պատմական զարգացումը Պուենոս Այրէսի մէջ (1912-1938)», Հասկ հայագիտական փարեզիրք, Է.-Ը. տարի, 1995-1996, էջ 99. նաեւ՝ Binayan, *Entre el pasado*, էջ 111): Թուականի ճշտումին համար, տե՛ս՝ Մատթէոսեան, Հարաւային, էջ 171: Նելիտա Պուլլորճեան, սխալ ընթերցելով Արսլանի հաղորդումը, Մարտոյեանը հնչակեան շարքայինի վերածած է եւ ՀԲԸՄԻ եւ ՍԴՀԿԻ համատեղ քարտուղարութիւն մը ստեղծած (Nélida Boulgourdian-Toufeksian, “The Armenian Church and the School Network in Buenos Aires: Channels for the Preservation of Identity”, *Journal of the Society for Armenian Studies*, 1998-1999 [2000]:10, էջ 117):

տար, որ մանուկներու թիւը որեւէ թաղամասի մէջ նշանակալից չէր, ըստ մասնակի քննութիւններու⁵³: 1925-26ին, Պահչեճեան վարած է ՀԳԿի ատենապետութիւնը:

1915-23 շրջանի աղէտալի իրավիճակին պատճառով ընդհատուած գաղթականութիւնը իր երկրորդ ալիքը ունեցած է, քանի որ Հարաւային Ամերիկան աշխարհի միակ անկիւնն էր, որ առանց սահմանափակումներու բաց էր հայ գաղթականներուն առջեւ: 1922-32ին, Արժանթին, Պրագիլ եւ Ուրուկուայ գաղթած հայերու թիւերու գնահատումը կը տարուբերի 10,000ի եւ 20,000ի միջեւ: Արժանթինահայ համայնքը, ինչպէս տեսանք, արդէն կազմակերպական փոքր ցանց մը ունէր, որ ծաւալած ու ամրապնդուած է նոր գաղթալիքի ներգործութեան տակ, իսկ Պրագիլի եւ Ուրուկուայի հայկական մանր խմբաւորումները փաստօրէն համայնք դարձած եւ իրենց կառոյցները ստեղծած են այդ նոյն գաղթալիքի շնորհիւ:

Հայաստանի խորհրդայնացումին պատճառով, 1920ականներուն ուժերու վերադասաւորում մը ստեղծած է արտասահմանի մէջ, ի մասնաւորի ընկերվարական երկու կուսակցութիւններուն՝ ՀՅԴի եւ ՍԴՀԿի մէջ: Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ քաղաքական դիրքորոշման եւ կուսակցութեան գոյատեւման անորոշութենէն բխած յուսախաբութիւնը գլխաւոր պատճառներէն դարձած է ՀՅԴի անդամներու կորուստին, մինչ հնչակեաններու պարագային, նմանօրինակ հոլովոյթի մը գլխաւոր բաղադրիչը խորհրդահայ նոր իրականութեան հանդէպ կուսակցութեան գրեթէ նոյնացման աստիճանին հասնող մերձեցումն էր եւ անկէ ծագած ներքին բանավեճերը⁵⁴: Գաղթականներուն իր օժանդակութեան բաժինը բերելու կողքին⁵⁵, ՍԴՀԿը եւս օգտուած է նորաստեղծ իրավիճակէն՝ քաղաքական միւս ուժերու կարգին, ինքզինք հաստատելու եւ Հարաւային Ամերիկայի մէջ նկատառելի ուժ դառնալու նպատակով: 1924ին, Հայ Գաղութային Կեդրոնի քարտուղար Կարապետ Քէշիշեան թղթակցութեան մը մէջ կ'արձանագրէր, որ «երկու Կուսակցութիւններ ունին հոս իրենց ակումբներն ու

⁵³ Արձանագրութեան տրամար Հայ Գաղութային Կեդրոնի, Տեղեկագիր Հայ Գաղութային Կեդրոնի, Մայիս 1922-Մայիս 1923:

⁵⁴ Այսպէս, 1922ին Պուենոս Այրէս ժամանած հնչակեան շարքային Աբրահամ Գրաճեան (1905-73) երկու տարի ետք համայնավար հատուածի հիմնադիրներէն եղած է եւ ապա խմբագրած՝ Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի (ՀՕԿ) շաբաթաթերթ *Շիրակը* (1933-36): 1928ին Սան Փաւլոյի հնչակեան մասնաճիւղի հիմնադիրներէն Գրիգոր Կէօնճեան աւելի ուշ լքած է կուսակցութիւնը եւ, հաստատուելով Պուենոս Այրէս, դարձած է տեղւոյն համայնավար հատուածի ղեկավարներէն եւ *Վերելք* (1937-39), *Հայ մամուլ* (1945-50, 55-59), *Նոր կեանք* (1960-61) ու *Սեան* (1961-90) շաբաթաթերթերուն տնօրէնը կամ խմբագիրը մինչեւ մահը (1966):

⁵⁵ «Բաց նամակ Յարութիւն Խաչատուրեանի յերեւան», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1 Մայիս 1923, էջ 3:

ուրոյն գործունէութիւնները, ասոնք կարգ մը օգտակարութիւն ունին, եւ սակայն, ցաւալի է ըսել որ կուսակցամոլութիւնը, ազգային լուրջ եւ ընդհանրական շահերէն վեր բռնելու սխալը հոս ալ վերջին ծայր աչքառու հանգամանք մը ստացեր է», մաղթելով որ «մեր կուսակցութիւնները (...) սթափին եւ փոխեն իրենց գործունէութեան ձեւն եւ ուղին»⁵⁶:

Ի հեճուկս նիւթերու սակաւութեան, կարելի է ընդհանուր գիծերով հետեւիլ Արժանթինի հնչակեան մասնաճիւղի բնաշրջման հոլովոյթին: 1950ականներուն, Սէֆէրեան յիշած է *Խորհրդային Հայաստան* խմորատիպ ամսաթերթը իբրեւ Պուենոս Այրէսի հնչակեան հրատարակութիւն, նախ թուագրելով 1922⁵⁷ եւ ապա 1923՝ խմբագրութեամբ Աբրահամ Գրաճեանի⁵⁸: Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան տուած է 1922-1923 թուագրումը, աւելցնելով, որ թերթէն առնուազն հինգ թիւ լոյս տեսած է⁵⁹:

Խորհրդային Հայաստան յաջորդած է *Արժէքիներէն մամուլ* շաբաթաթերթը, որ աւանդականօրէն Հարաւային Ամերիկայի առաջին հայերէն թերթը համարուած է⁶⁰: Ըստ էութեան, առաջին տպագիր հայերէն թերթը

⁵⁶ Կարապետ Քէշիշեան, «Նամակ Պուենոս Այրէսէն», *Հայաստանի Կոչնակ*, 3 Յունիս 1924, էջ 719:

⁵⁷ Պրպտող [Միհրան Մ. Սէֆէրեան], «Յուցակ հնչ. մամուլին 1887-1938», *Ուսանողաց փարեգիրք*, Գ. փարի, տպ. Կ. Տօնիկեան, Պէյրուֆ, 1938, էջ 138. Նոյն, «Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան քարոզչական գործօնութիւնը (1887-1952)», *Յիսնամեակ Երիտասարդ Հայաստանի 1903-1953*, «Երիտասարդ Հայաստան», Պոստըն, 1953, էջ 163:

⁵⁸ Միհրան Մ. Սէֆէրեան, «Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան պրօպականտ-քարոզչական գործունէութիւնը (1887-1952)», *Հնչակեան մարտեան, չորրորդ պրակ*, Յունուար 1954, էջ 95: Յովհաննէս Պետրոսեան սկզբնապէս հետեւած է Սէֆէրեանին, Պուենոս Այրէսի *Խորհրդային Հայաստան* ամսաթերթը թուագրելով եւ Գրաճեանը խմբագիր նկատելով, բայց ապա ստեղծած է փոխադրութիւն մը Նիւ Եորք, ուր Խորհրդային Հայաստանի Տեխնիկական Օգնութեան Ընկերութիւնը հրատարակած է *Խորհրդային Հայաստան* ամսաթերթը (Յովհաննէս Պետրոսեան, *Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա (1900-1956)*, հատոր 2, ՀՍՍՀ պետական գրապալատ, Երեւան, 1957, էջ 381. հմմտ.՝ Ամալիա Կիրակոսեան, *Հայ պարբերական մամուլի մարտնադիրութիւն (1794-1967)*, ՀՍՍՀ Ալ. Միասնիկեան գրադարան, Երեւան, 1970, էջ 303): Նիւ Եորքի *Խորհրդային Հայաստանը* սկսած է լոյս տեսնել Օգոստոս 1923ին իբրեւ Ա. տարուան Ա. թիւ, ինչ որ կը հերքէ փոխադրութեան կարելիութիւնը («Ստացանք», *Հայաստանի Կոչնակ*, 11 Օգոստոս 1923, էջ 1078):

⁵⁹ Տէր Խաչատուրեան, *Հայ մամուլի*, էջ 46: Սակայն, նոյն հեղինակը այնուհետեւ հետեւած է Պետրոսեանին ու Կիրակոսեանին (Նոյն, *Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան մամուլը*, հրատ.՝ Ս.Դ.Հ.Կ. «Տխրունի» Ուսանողական Երիտասարդական Միութիւն, Պէյրուֆ, 1992, էջ 26):

⁶⁰ Տե՛ս՝ Binayan, *La colectividad armenia*, էջ 101. Նաեւ՝ Ալբերտ Խառատեան եւ այլք, «Հայ պարբերական մամուլը», *Հայկական սովետական հանրագիտարան*, «Սովետական Հայաստան» հատոր, Հայկական սովետական հանրագիտարան,

եղած է. առաջին թիւը տպուած է «Բ. տարի, Ա. թիւ» վերտառութեամբ եւ «Շարունակութիւն *Խորհրդային Հայաստանի*» յիշեցումով⁶¹: «Բ. տարի» նշումէն կ'ենթադրենք, որ *Խորհրդային Հայաստան* սկսած է լոյս տեսնել 1922ին, ինչպէս սկզբնապէս թուագրած էր Սէֆէրեան: Անոր հրատարակութեան մէջ դեր ունեցած են Մարտիրոս Եզեկիէլեան, Մարտիրոս Պալանեան եւ այլ անձեր: Լուսաբանական կարճ ակնարկը խմբագրին անունը յիշած չէ⁶²:

Յունուար 1923ին, Աթէնքի *Երկունք* շաբաթաթերթը ՍԴՀԿԻ Յունաստանի մասնաճիւղերու եւ անդամներու խնդրանքը կը հաղորդէր *Երիտասարդ Հայաստանի* (Շիրակօ), *Սուրիական մամուլի* (Հալէպ), *Արձագանգ Փարիզի* (Փարիզ), *Խորհրդային Հայաստանի* (Երեւան) եւ *Խորհրդային Հայաստանի* (Պուենոս Այրէս) խմբագրութիւններուն՝ «թիւերը դրկել մեծ քանակութեամբ խմբագրութեանս նոր հասցեով եւ կանոնաւոր կերպով»⁶³: Յուլիս 1923ին, Եզեկիէլեան *Խորհրդային Հայաստանի* անունով դիմած է Պուենոս Այրէսի ՀԳԿին՝ վերջինիս սրահը խնդրելով ձեռնարկի մը համար⁶⁴:

Թերթին անունը խորհրդայնամէտ ուղղութեան առժամեայ գերակշռութեան մասին կը խօսի: Գաղափարական ներքին հակամարտութիւնը, ինչպէս եւ Արժանթինի քաղաքական մթնոլորտին յարմարելու անհրաժեշտութիւնը պատճառ եղած են, որ խմորատիպ *Խորհրդային Հայաստանը* անուանափոխման ենթարկուէր ու առաջին տպագիր թերթը լոյս տեսնէր *Արժէնթինեան մամուլ* անունով: Խմբագիրը՝ Ստեփան Շխրտըմեան, 1961ին պիտի գրէր.

Անհրաժեշտ էր տպագիր թերթ մը ունենալ, հոգ չէ՛ թէ փոքր, համեստ: Բայց՝ ի՞նչպէս... ամէն ինչ կը պակսէր: Հայերէն գիր, կազմուածք, գրաշար ու նոյնիսկ... քիչ թէ շատ կարողութիւն ունեցող խմբագիր մը:

Երեւան, 1987, էջ 459. նաեւ՝ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, *Հայ մամուլի ցուցակ*, «Համազգային», Լոս Անճելըս, 1987, էջ 19. նաեւ՝ Eva Tabakian, *Los armenios en la Argentina*, Contrapunto, Buenos Aires, 1988, էջ 163. նաեւ՝ Carlos Hassassian, “Panorama de la prensa gráfica armenia en Argentina y Uruguay” Vartan Matiossian (ed.), *Los armenios en América del Sur*, էջ 104. նաեւ՝ Nélida Boulgourdjian-Toufeksian, *Los armenios en Buenos Aires. La construcción de la identidad (1900-1950)*, Centro Armenio, Buenos Aires, 1997, էջ 154. նաեւ՝ Carlos Hassassian, “La prensa” Manrique Zago (խմբ.), *Armenia, Una cultura milenaria en la Argentina*, Manrique Zago, Buenos Aires, 1999, էջ 100:

⁶¹ *Արժէնթինեան մամուլ*, 7 Հոկտեմբեր 1923, էջ 1:

⁶² «Ուշադրութիւն», *Արժէնթինեան մամուլ*, 16 Դեկտեմբեր, 1923, էջ 1:

⁶³ «Նամակատութիւն», *Երկունք*, 21 Յունուար, 1923, էջ 2:

⁶⁴ *Արձանագրութեան Կոմար Հայ Գաղութային Կեդրոնի*, 11 Յուլիս, 1923: Օրեր ետք, թերթին անունը ծանուցումի ձեւով յիշուած է. «“Խորհրդային Հայաստան” ամսաթերթ – Պուենոս Այրէս, Արջէնթինա» (*Երկունք*, 22 Յուլիս, 1923, էջ 2):

Գնեցինք ՀԲԸՄի տեղական մասնաճիւղին մօտ գոյութիւն ունեցող մի քանի քիօ անգործածելի գիրերը: Ապա, հայերէնի «նմանող» լատիներէն տառեր ալ խառնելով՝ ունեցանք թերթը հրատարակելու չափ գիր...⁶⁵:

Արժէնթինեան մամուլը լոյս տեսած է 7 Հոկտեմբեր 1923էն մինչեւ 6 Ապրիլ 1924, երկու մեծադիր էջերով⁶⁶: Շարուած է հնչակեան ակումբին մէջ ու տպուած՝ Արժանթինի Համայնավար Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ *Լա Ինթերնասիոնալի* տպարանին մէջ:

ՄԴՀԿ Կեդր. Վարչութիւնը Սեպտեմբեր 1923ին ներքին շրջաբերական մը հրապարակած էր, յայտարարելով ինքնալուծարումը եւ միացումը Երրորդ Միջազգայնականին (Կոմինտերն): Արժանթինի մէջ, կուսակցութեան ղեկը անցած է անոր ծախակողմեան թեւին, որուն մասին հաղորդած է խորհրդահայ մամուլին մէջ Պօղոս Մակինցեանի կողմէ Մարտ

⁶⁵ Շխրտըմեան, «Ինչպէս հիմնուեցաւ», էջ 2, ուր յիշողութեան վրէպով թերթին առաջին թիւը թուագրուած է 23 Հոկտեմբեր, 1923: ՀԲԸՄը ծախած չէր, այլ վարձած՝ Մ. Նահանգներէն գնուած 27 քիօկրամ տառատեսակները (*Արժանագրութեան Կոմար*, 18 Մարտ եւ 14 Օգոստոս, 1923):

⁶⁶ Վարդան Մատթեոսեան, «Հարաւային Ամերիկայի հայ մամուլը, սկիզբէն մինչեւ 1950», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հպր. ԺԹ.*, 1999, էջ 200. Նոյն՝ *Հարաւային կողմն աշխարհի*, էջ 192: Հմմտ.՝ Binayan Carmona, *Entre el pasado*, էջ 272, որ հիմնուած է 1995ին մեր կողմէ հայթայթուած տուեալներուն վրայ (թերթի միակ յայտնի հաւաքածոն Վիեննայի Մխիթարեան վանքը կը գտնուի): Բազմաթիւ սխալ թուագրումներ կատարուած են երկրորդական աղբիւրներու մէջ: Այսպէս.- 1921-22՝ (Սարգիս Թովփեան, «Ընկ. Յ. Թահթաճեանի կեանքն ու գործունէութիւնը», *Արմենիա*, 1 Յուլիս 1934, էջ 2), 1922՝ (Գարեգին Լեւոնեան, *Հայ պարբերական մամուլը (1794-1934)*, Պետհրատ, Երեւան, 1934, էջ 118. «Յուցակ հնչակեան մամուլի», *Հնչակ*, Փետրուար 1936, էջ 8. հմմտ. Հ. Մկրտիչ Պոտուրեան, *Հայ հանրագիտակ, հապոր Ա.*, տպ. «Պուքրէշ», Պուքրէշ, 1938, էջ 275. Տէր Խաչատուրեան, *Հայ մամուլի*, էջ 19), 1923՝ (Binayan, *La colectividad*, էջ 101. հմմտ. Kevork Karamanukian, "The Armenian Press in Argentina", *Ararat*, Autumn 1984, էջ 32. Tabakian, *Los armenios*, էջ 163. Boulgourdjian-Toufeksian, *Los armenios en Buenos Aires*, էջ 154), 1923 (Պրպտող, «Յուցակ հնչ. մամուլին», էջ 138), 1923-1924՝ (Սէֆէրեան, «Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան քարոզչական», էջ 163. Hassassian, "Panorama", էջ 101, թէւ 16 Դեկտեմբեր 1923-24ի սկիզբ թուագրումով), 1924՝ (Ս. Յ. Թէրզեան, «"Արմենիա"ի երկունքը», *Արմենիա*, 27 Յուլիս 1942, էջ 5. նաեւ՝ Պետրոսեան, էջ 391. հմմտ. Հ. Գանգրունի, «Ս. Դ. Հնչակ. Կուսակցութեան մամուլը՝ 134 թերթ 41 երկիրներու մէջ», *Արարապ գրական*, 8-9-10, 1960, էջ 397. նոյն, *Յանուն հայրենիքի*, էջ 190), 1922-24՝ (Կիրակոսեան, էջ 55. Մ. Բաբլոյեան, *Հայ մամուլի համահաւաք ցուցակ*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1986, էջ 145. Տէր Խաչատուրեան, *Սոցիալ*, էջ 20): *Շարժումի* սպաններէն մէկ խմբագրականը, որ նուիրուած էր թերթի ծննդոցին, *Արժէնթինեան մամուլի* հրատարակութիւնը թուագրած է 1920ականներու սկիզբէն մինչեւ 1928, ի շարս այլ հիմնադրել տեղեկութիւններու ("Así nació Sharyum", *Շարժում*, 6 Յուլիս 1983, էջ 4):

1924ին քաղուածաբար յիշուած նամակ մը՝ «*Խորհրդային Հայաստանի երրորդ տարեկիցի նախօրեակին կարողացանք երեք կոմունիստ ընկերներով մեր տրամադրութեան տակ առնել “Արժանթինեան Մամուլ”ը: Առաջին թիւը, որ է Դեկտ. 2-ը, իմ խմբագրութեամբ լոյս տեսաւ: Ասկէ առաջ թուակիրներուն ոչ մէկ պատասխանատւութիւն ունեցած եմ: Շուրջով կը հասնի ընկեր Մօշէն [Մ. Օշին - Վ.Մ.], որպէս խմբագիր “Ա. Մամուլի”»⁶⁷: Նամակին անանուն հեղինակը հաւանաբար Զարմայր Քիւֆնէրեանն էր (կեղծանուն՝ Զ. Կոմուն), զոր Շխրտըմեան տարիներ ետք յիշած է իբրեւ խմբագրական կազմի անդամ⁶⁸: 30 Դեկտեմբերին, *Արժէքիներէն մամուլը* լոյս տեսած է «օրգան Ամերիկայի Բանուորական Կուսակցութեան Հայ Ֆեդերացիայի Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան» վերտառութեամբ⁶⁹:*

Սակայն, այս նոր վիճակը հազիւ երեք ամիս տեւած է: Հնչակեան-բուլշեւիկ միաձուլման ծրագրի վիժումին հետեւանքով, 30 Մարտ 1924ին թերթը վերստին լոյս տեսած է իբրեւ «օրգան Ա. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլեմոս Այրէսի մասնաճիւղի» եւ յայտարարուած է, որ Քիւֆնէրեան այլեւս կապ չունի թերթին հետ, իսկ Շխրտըմեան ստանձնած է ժամանակատուր խմբագրութիւնը⁷⁰: Արդարեւ, յաջորդ համարը (7 Ապրիլ) կը յայտնէր Մ. Օշինի (Միհրան Ուզունեան, 1893-1962) մօտալուտ ժամանումը՝ խմբագրութիւնը ստանձնելու համար⁷¹: Յարակաճօրէն, ասիկա *Արժէքիներէն մամուլի* վերջին թիւն էր, որ փակուած է, ըստ Շխրտըմեանի, «տնտեսական դժուարութիւններ»ու պատճառով: Սակայն, նոյն յուշագրողը կը հաստատէ, որ տասը օր ետք՝ 17 Ապրիլին, Օշին թերթը վերահրատարակած է *Նոր երկիր* անունով⁷²: Բնականաբար, հարց կը ծագի, թէ որ-

⁶⁷ Պ. Մակինցեան, «Մի տարի Պոլսում», *Խորհրդային Հայաստան*, 16 Մարտ, 1924, էջ 2:

⁶⁸ Ստեփան Շխրտըմեան, «Արժանթինի անդրանիկ հայ մամուլը», *Նոր օր*, 18 Մարտ, 1969, էջ 3:

⁶⁹ *Արժէքիներէն մամուլ*, 30 Դեկտեմբեր, 1923, էջ 1:

⁷⁰ *Արժէքիներէն մամուլ*, 30 Մարտ, 1924, էջ 2:

⁷¹ *Արժէքիներէն մամուլ*, 6 Ապրիլ, 1924, էջ 1: Օշին յիշուած է իբրեւ *Արժէքիներէն մամուլի* խմբագիր (Սէֆէրեան, «Ա. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան պրօպականտ», էջ 95), ինչ որ ըստ էութեան սխալ է:

⁷² Շխրտըմեան, «Արժանթինի», էջ 3: Դժբախտաբար, Վիեննայի Մխիթարեան վանք մեր այցելութեան (1995) *Նոր երկիրի* հոն գտնուող միակ օրինակը տրամադրելի չէր: Առաջին թիւը թուագրած ենք ըստ Հասասեանի հաղորդումին, որ ատենին 8 Մայիս 1924ի չորրորդ թիւը տեսած էր Շխրտըմեանի ձեռքը եւ թերթին հրատարակութիւնը թուագրած 1924 (Hassassian, “Panorama”, էջ 104): Լեւոնեան «1922(?)», 1924ից (Նոր շրջան)» թուագրումը տուած էր (Լեւոնեան, էջ 121), իսկ երկու տարի ետք, *Հնչակի* ցուցակը նշած է «1922-1924» թուականները («Ցուցակ հնչակեան մամուլի», էջ 8): Պետրոսեան իրողութեան վերածած է Լեւոնեանի եւ *Հնչակի* տեղեկութիւնները՝ 1922-25 թուագրումով (Պետրոսեան, էջ

քանո՛վ հաւաստի է տնտեսական դժուարութիւններու պատճառաբանութիւնը, երբ գրեթէ անմիջապէս նոր պաշտօնաթերթ մը հրապարակ իջած էր:

Տասնօրեայ ժամանակամիջոցը եւ անունի փոփոխութիւնը կը թելադրեն, որ գաղափարական հերթական յեղաշրջումին բերումով, ձախակողմեան թելը վերադարձած էր թերթին գլուխը: Հայ մամուլի պատմաբանները կը յիշեն Քիթնէրեանի անունը որպէս *Նոր երկիրի* խմբագիր՝ պատասխանատու խմբագիր Օշինի կողքին⁷³, կամ վերջինիս յաջորդ⁷⁴: Ներքին հակամարտութեան իբրեւ եզրայանգում, «դասակարգային գիտակցութեան հասած հնչակեան ընկերներ»ու խումբ մը կուսակցութիւնը լքելով, 1 Մայիս 1924ին՝ աշխատաւորներու տօնին առթիւ, Արժանքինի Կոմունիստական Կուսակցութեան Հայկական Հատուածին հիմը կը դնէր: Հրապարակային առաջին ձեռնարկին (28 Սեպտեմբեր) խօսք առած են երբեմնի *Խորհրդային Հայաստանի* հրատարակութեան հետ կապուած անձերը՝ Եզեկիէեան, Պալանեան (որ բանախօսած է «Ինչո՞ւ դուրս եկանք Հնչակեան կուսակցութենէն» նիւթով) եւ Ա. Գրաճեան⁷⁵:

Ըստ Քիթնէրեանի, որ 1925ի սկզբնաւորութեան Ֆրանսա փոխադրուած է, Հայկական Հատուածը 50 անդամ ունէր, մեծաւ մասամբ՝ նախկին հնչակեաններ եւ 4-5 նախկին դաշնակցականներ: Ըստ իր պնդումներուն, «Գաղութային Կեդրոնի վարչական ընտրութեանց արեւն մէկ ներկայացուցիչ կրցանք մտցնել վարչութեան մէջ, իսկ Ս. Դ. Հնչակեաններն ու Դաշնակցականները չի յաջողեցան ներկայացուցիչ ունենալ. այդ կուսակցութեանց աստղը կը խաւարի փակաւ ու կարմիր աստղը կը փայլի հեղափոխութեան արեւի ճաճանչագեղ, իր լոյսին մէջ առնելով աշխատաւորու-

379. ռուսերէն ամփոփումը՝ «1922-1924»), որուն հետեւած են Գանգրունի, «Ս. Դ. Հնչակ.», էջ 398. նաեւ՝ Կիրակոսեան, էջ 144. նաեւ՝ Բաբլոյեան, էջ 148. Խառատեան եւ այլք, էջ 459. նաեւ՝ Գանգրունի, *Յանուն*, էջ 190), ինչ որ պիտի ենթադրէր, որ *Արժէքիներէն մամուլն* ու *Նոր երկիրը* լոյս տեսած են միաժամանակ: Սէֆէրեան սկիզբը տուած է 1923 թուագրումը (Պրպտող, «Յուցակ հնչ. Մամուլի», էջ 138), իսկ ապա՝ 1924-1925 (Սէֆէրեան, «Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան քարոզական», էջ 163. Նոյն, «Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան պրօպականտ», էջ 95. հմմտ. Տէր Խաչատուրեան, *Սոցիալ Դեմոկրատ*, էջ 32):

⁷³ Լեւոնեան, էջ 121. նաեւ՝ Hassassian, “Panorama”, էջ 104. նաեւ՝ Տէր Խաչատուրեան, *Սոցիալ Դեմոկրատ*, էջ 32:

⁷⁴ Սէֆէրեան, «Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան քարոզական», էջ 163. նաեւ՝ Պետրոսեան, էջ 379. նաեւ՝ Կիրակոսեան, էջ 144. նաեւ՝ Բաբլոյեան, էջ 145:

⁷⁵ Ա. Զիլեան, «Պ. Այրէսի կոմբջիջը», *Բանվոր-Պարիզ*, 1 Նոյեմբեր, 1924, էջ 3. նաեւ՝ Ա. Գ. Գրաճեան, «Նամակ Արժէնթինայէն», *Պրոլետար*, 25 Հոկտեմբեր, 1924, էջ 2: Պալանեան արեւի ուշ յիշուած է իբրեւ Հատուածի հիմնադիրներէն մէկը (Ա. Կոհակ, «Նամակներ Արժանտինայէն», *Պրոլետար*, 27 Յունիս, 1925, էջ 4):

թինը: (...) Դաշնակներն ու հնչակները տկար եւ տոգոյն մասնաճիւղեր ունին որոնք գաղութին մէջ համակրութիւն չեն վայելեր»⁷⁶:

Օգոստոս 1924ին գրուած թղթակցութիւն մը կը վկայէր հնչակեան երկպառակութեան մասին Ալեքսանտրէթի *Զարթօնք* շաբաթաթերթին մէջ:

Հաճընցիները՝ իբրեւ Ժիրայրի հայրենակիցներ քիչ մը կեանք ցոյց են տուեր եւ այժմ ալ կու տան, սակայն հիմակ, անոնք ալ, երկուքի բաժնուելու վրայ են: Ռորովիտեւ Հնչակեան կուսակցութեան Հիւս. Ամերիկայի մէջ ըրածը հոս եւս պատահեցաւ եւ հաճընցիները՝ որպէս Հնչակեան, անոր ազդեցութենէն զերծ չմնացին: Բանուորականներու միանալէն յետոյ բաժնուեցան, մէկ մասը մնաց հին Հնչակեան դրօշին տակ, իսկ միւս մասը կազմեց «Կոմիւնիստական» հատուած մը:

«Նոր Երկիր» այս վերջիններուն օրկանն է⁷⁷:

Այս վերջին նկատողութիւնը կը հաստատուի այն իրողութեամբ, որ 7 Սեպտեմբերին, հնչակեաններու ուրիշ խումբ մը կը խզէր իր կապերը կուսակցութեան հետ, ինքզինք յայտարարելով Հայկական Հատուածի «Շահումեան» մասնաճիւղ, որուն քարտուղարը Օշինն էր⁷⁸:

Հոկտեմբեր 1924ին, Պոլսոյ *Առաւօտ* օրաթերթին թղթակից մը Պուենոս Այրէսի մամուլի շարքին յիշած է «համայնավար շաբաթաթերթ *Նոր Երկիր*, տպագիր», որ «Կարմիր Աստղ, խմորատիպ» հրատարակութեան հետ «համայնավար պայքար կը մղեն, բայց չափաւոր է իրենց ուղղութիւնը»⁷⁹: Դեկտեմբերին, ՀԲԸՄի Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղի վարչութիւնը որոշած է ՍԴՀԿի կողմէ վարձուած տառատեսակները ետ պահանջել, «քանի որ գործածութեան մէջ չեն»⁸⁰: Տառատեսակները վերադարձուած են Մարտ 1925ին⁸¹: Հաւանաբար, այդ ժամանակ *Նոր Երկիր* արդէն դադրած էր, թէեւ պայմանները անձանօթ են:

Նոյնպէս Մարտ 1925ին, *Արծազանգ Փարիզի* շաբաթաթերթը կը հաղորդէր, ըստ Պուենոս Այրէսէն ստացուած նամակի մը, որ հնչակեան մասնաճիւղը վերակազմուած էր 25 անդամներով⁸²: Ի հեճուկս Ա. Կոհակի

⁷⁶ «Արժանթինի հայ գաղութը», *Բանվոր-Պարիզ*, 1 Փետրուար 1925, էջ 2-3:

⁷⁷ Թղթակից, «Տեղեկութիւններ Հար. Ամերիկայէն», *Զարթօնք*, 20 Սեպտեմբեր 1924, էջ 8: Շնորհակալ ենք բանասէր Միհրան Մինասեանին այս յօդուածը տրամադրելուն համար:

⁷⁸ «Մէկ ճակատ կարմիր դրօշին տակ. յայտարարութիւն», *Պրոլետար*, 11 Հոկտեմբեր 1924, էջ 4:

⁷⁹ Սիվա, «Հայերը Արժանթինի մէջ», *Առաւօտ*, 22 Նոյեմբեր 1924, էջ 2: *Նոր աստղ* կը շարունակէր լոյս տեսնել իբրեւ խմորատիպ երկշաբաթաթերթ Յունիս 1925ին (Ա. Կոհակ, «Արժենտինեան նամականի», *Պրոլետար*, 25 Յուլիս, 1925, էջ 4):

⁸⁰ *Արձանագրութեան տոմար Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան*, 21 Դեկտեմբեր, 1924:

⁸¹ *Արձանագրութեան տոմար Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան*, 8 Մարտ 1925:

⁸² «Մանր լուրեր», *Արծազանգ Փարիզի*, 8 Մարտ 1925, էջ 8:

յոխորտանքին երկու ամիս ետք, թէ «*հակառակ այն հանգամանքին որ ազգայնական հայ կուսակցությունները փարիներ առաջ կազմուած են այս երկրին մէջ, բայց բնաւ յառաջդիմութիւն ըրած չեն, օր ըստ օրէ քայքայման կ'ենթարկուին, արդէն անոնցմէ Հնչակեանութիւնը գերեզման իջեցուցինք*»⁸³, կուսակցութիւնը պիտի վերականգնէր ու տարածէր իր գործունէութիւնը թէ՛ Արժանթինի եւ թէ՛ դրացի երկիրներուն մէջ՝ դիմագրաւելով տագնապին:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ (1930ԱԿԱՆՆԵՐ)

1938ին, Սէֆերեան հետեւեալ պարբերութեամբ կը ներկայացնէր շրջանի ընթացիկ վիճակը՝ կուսակցութեան ակնոցով եւ սպասելի գոնատրուով.

Վերջին տասնամեակին՝ Հարաւ. Ամերիկա հաստատուող հայ գաղութը, իր հասարակական եւ հայրենասիրական շարժումներով, կը ջանայ իր պատուոյ տեղը գրաւել մեր գաղթաշխարհին մէջ: Այդ աշխատանքներուն մէջ՝ մեր Հնչակեան ընկերներուն վերապահուեցաւ [sic] բաական դժուար եւ պատուաբեր աշխատանքներ: Ի պատիւ Անոնց՝ պէտք է յայտարարել, Հնչակեան Մ[ասնա]ճիւղերու եւ միութիւններու կուտ շղթան իր ցանցին մէջ առած է այդ գաղութը, եւ զայն կ'օգտագործէ հայ աշխատաւորութեան շահուն եւ Խ[որհրդա]յին Հայաստանի վերելքին: Ասոր մէկ գլխաւոր բաժին ունին [Սահակ] Պաղչէճեանը, [Սիմոն] Կակոսեանը, Ե. Կարմրակը [Երուանդ Մխիթարեան, 1903-74], Ս. Սուքիասեանը, Յ. Մարկոսեանը, ինչպէս նաեւ հիմա Հնչակեան Ս[ուրբ] Տաճարէն հեռացած Ալիքը, [Մ.] Օշինը, Աբ[րահամ] Գրաճեանը, եւայլն եւն.:

Այս շրջաններուն մէջ Հնչակեան ծանր պարտականութիւնը գլխաւորաբար կը տանին այս - Կիլիկեցի - Հնչակեանները, որոնք մեր երկրէն բաժնուեցան ասկէ 10-15 տարիներ առաջ⁸⁴:

Ա) Ուրուկուայ

Մոնթեվիտէոյի հնչակեան մասնաճիւղը հիմնուած է 1926ին Սեռո թաղամասին մէջ, ուր սկզբնապէս կեդրոնացած էր համայնքը, իսկ 1950ականներուն փոխադրուած է, 1962 Նոյեմբերին հաստատուելով ներկայ կեդրոնատեղին⁸⁵: 1935ին, *Երիտասարդ Հայաստանի* եւ *Հնչակի* տեղւոյն

⁸³ Կոհակ, «Նամակներ Արժանտինայէն», էջ 4: Այդ ստորագրութեամբ գրքոյկ մը լոյս տեսած է ութը տարի ետք (Ա. Կոհակ, *Համալսարին-Ամերիկեան Գօնկրէսը ընդդէմ պապերագմի, Մոնթեվիտէո, Հայ պապագամատրներու զեկոյցը*, տպ. «Երեւան», Պուենոս Այրէս, 1933, 18 էջ): Ա. Կոհակ, մեր ենթադրութեամբ, Ա. Գրաճեանի կեղծանունն էր:

⁸⁴ Մի-Շէյխ, «Արտասահմանի», էջ 99: Բացի Պահչէճեանէն, միւս չորսը կը պատկանէին պրագիլահայ համայնքին: «Ալիք»ի ինքնութիւնը չկարողացանք պարզել:

⁸⁵ Տե՛ս «Entrevista al Sr. Yervant Ganemian», *Hay Endanik*, Agosto de 2001, էջ 15. Նաեւ՝ Ա. Ագեան, «Մոնթեվիտէոյի հնչակեան ակումբին բացման հանդէսը», *Երիտասարդ Հայաստան*, 29 Մարտ 1963, էջ 3: 1931ին, մասնաճիւղը կը ստա-

գործակալ Յովսէփ Կէտիկեանին ուղղուած *Երիրասարդ Հայաստանի* պատասխանը կ'արձանագրէր, թէ «օրինակելի է ձեր մասնաճիւղին կուսակցավայել դիրքը»⁸⁶:

Տպագիր մամուլը երբեք հարկ եղած ներկայութիւնը եւ յարատեւութիւնը ունեցած չէ Ուրուկուայի հայ համայնքին մէջ, որ իր գրատր սնունդը ստացած է արժանթինահայ մամուլէն: Անոր առօրեայ լրատուական աղբիւրը եղած են ձայնասփիտի կայանները, որոնք պատկանած են գաղափարական հակառակ ուղղութիւններու, հրահրելով կուսակցական պայքարը երկար տասնամեակներ: 15 Յունիս 1935ին, հնչակեան շարքային Յարութին Ռուբէնեան (1910-93) հիմնած է «Ռատիօ Արմենիա»ն՝ Ուրուկուայի առաջին հայկական ռատիօժամը, կուսակցութեան համակիր Յովհաննէս Աթէշեանի հետ⁸⁷: Ռատիօժամը եղած է անհատական նախաձեռնութիւն մը, որուն միակ վարիչը յետագային Ռուբէնեանը դարձած է: 1947ին, կը սփռուէր շաբաթական չորս օր, ուրը ժամ⁸⁸: Զանազան կայաններ փոխելէ ետք, 1957ին, Ռուբէնեան գնած է «Ինտելիտենտենսիա» ռատիօկայանը եւ այնուհետեւ ամէնօրեայ դարձած ռատիօժամը վարած մինչեւ մահը: Այնուհետեւ, գործը շարունակած է այրին՝ Արաքսի Ռուբէնեան, մինչեւ ռատիօժամին փակումը Յուլիս 2007ին⁸⁹:

Նար *Երիրասարդ Հայաստանի* իւրաքանչիւր թիւէն 45 օրինակ («Նամակատուի», *Երիրասարդ Հայաստան*, 10 Յունուար 1931, էջ 4):

⁸⁶ «Նամակատուի», *Երիրասարդ Հայաստան*, 13 Ապրիլ 1935, էջ 3:

⁸⁷ Հմմտ. Ե. Նայիրեան, «Հեռաւոր ընկերոջ մը նամակը», *Երիրասարդ Հայաստան*, 19 Սեպտեմբեր 1936, էջ 1 (Ե. Նայիրեան հնչակեան գործիչ Սիրվարդի (Եղիա Գրիգորեան) մէկ ուրիշ ծածկանունն էր): Ռատիօժամի հիմնադրութիւնը վերագրուած է հնչակեան Հայ Ուսանողական Միութեան (Binayan Carmona, *Entre el pasado*, էջ 280): Սակայն, Միութիւնը հիմնուած էր 1938ին:

⁸⁸ «Տեսակցութիւն մը Ուրուկուայի պատմագաւոր տօքթ. Մկրտիչ Տէր Յակոբեանի հետ», *Լրաբեր*, 29 Մայիս 1947, էջ 1:

⁸⁹ «Ռատիօ Արմենիա»յի գործունէութեան գալթակողութեան քար եղած է թրքական երաժշտութեան սփռումը, որ համայնքի թրքախօս հատուածին կողմէ բնական նկատուած է, բայց բոլորովին անընդունելի՝ հայախօսներու համար, գաղափարական հակամարտութեան բաղադրիչներէն մէկը դառնալով: 1963ին, Պուենոս Այրէսի *Ներկայ*՝ ամսաթերթը (անկախ) կը թելադրէր Ռուբէնեանին, «որ հետզհետէ աւելի պակսեցնէ իր ունկնդիրներէն ոմանց պահանջած արեւելեան, թրքական երաժշտութեան ձայնասփռումները, որպէսզի նորերուն մէջ աւելի տեղ մնայ հայրենի երաժշտութեան եւ Մեծասքանչին, որ մաս մը տարեցներու շատ ընտանի չէ, իբր հետեանք մեր ժողովուրդին պարտադրուած բարբարոս ճնշումներու» («Ռատիօ Արմենիայի 28ամեակը», *Ներկայ*, Յունիս 1963, էջ 35): Երկու տարի ետք, 30ամեակին առիթով տեղեկագրութեան մէջ, ռատիօժամը, «բացատրելէ ետք “Արեւելեան Բաժնի” մը ստեղծման պատճառները, կը յայտարարէ դադրեցումը թրքերէն երգերու ձայնասփռումը Մարտ 16էն սկսեալ» («Ռատիօ Արմենիա»յի 30ամեակը», *Ներկայ*, Օգոստոս-Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1965, էջ 47):

Հարաային Ամերիկայի Ա. Պատգամաւորական Ժողովէն ետք, Օգոստոս 1936ին, Կարմրակ այցելած է Մոնթեվիտէ, կուսակցութեան Կեդր. Վարչութեան առժամեայ ներկայացուցիչի հանգամանքով: Քսանթթայ կեցութեան հետեանք «երեք արանց եւ երկու կանանց նոր մասնաճիւղերու կազմութիւնը, իւրաքանչիւրը 30-40 ընկեր-ընկերուհիներով, եւ արդէն գոյութիւն ունեցող տասնեակ մը մասնաճիւղերու յաւելումը անբեկանելի ապացոյցը կարող էք նկատել Հնչակեան գաղափարաբանութեան նուաճումներուն», կը գրէր թղթակից մը: Ըստ նոյն գրողին, Կարմրակի երեք բանախօսութիւնները «Ռատիօ Արմենիա»յէն հայկական, միջազգային եւ հնչակեան գործունէութեան շուրջ առթած էին հանրային հետաքրքրութիւնը, պատճառ դառնալով, որ քսան կախաղաններու ոգեկոչումը տեղի ունենար 16 Օգոստոսին, 2000 հոգի ներկայութեամբ (համայնքի ընդհանուր թիւին կէսը), մինչ 500 հոգի ստիպուած էր դուրս մնալ տեղի չգոյութեան պատճառով⁹⁰:

Կուսակցութեան կից, 1938ին հիմնուած է Հայ Ուսանողական Միութիւնը, որ 30 անդամ ունէր 1943ին: Առանձին երիտասարդական բաժին մը կանանց (1939) եւ արանց (1942) ճիւղեր ունեցած է՝ 75 անդամ հաշուելով 1943ին⁹¹: Կուսակցութեան պաշտօնական բանաւոր մամուլը եղած է «Հայ Գաղութի Զայն» ռատիօժամը, որ հիմնուած է Նոյեմբեր 1938ին եւ դեռ կը գործէր 1943ին⁹², բայց արդէն դադրած էր մինչեւ 1947⁹³: 1937-39ին, նո-

Ըստ մեր ունեցած տեղեկութեան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. անձնապէս միջամտած է (Զոհրապ Մատթէոսեան, անձնական հաղորդում, 1985): Դիտորդի մը խօսքով, «այդ տարիներուն, առանց սահմանափակումի ծայնասփռումներ կային՝ հայկական, թրքական, արաբական եւ յունական երաժշտութեամբ: Օրուան հայերը ազատօրէն կը փորձարկէին իրենց ժողովուրդի խաչասերուած (hybrid) անցեալը Կիլիկիոյ մէջ: Սակայն, եկեղեցական իշխանութիւնները խնդրեցին, որ միայն հայկական երաժշտութիւն սփռուէր, թէեւ ռատիօկայանի ունկնդիրներէն շատերը լեզուն լաւ չէին հասկնար: Ունկնդիրները անպայման գոհ չէին, բայց ասիկա կանոն դարձաւ, տրուած ըլլալով համայնքի նուիրապետական կառոյցը» (E. Alvarez, *Los recién Llegados*, անտիպ ծեռագիր, Մոնթեվիտէ, 1998, էջ 15, մէջբերումը տե՛ս՝ Felipe Arocena and Adriana Topalian, “Young Armenian-Uruguayans: Identity and Participation in the Community”, *Journal of the Society for Armenian Studies*, 2010:19(1), էջ 109): Առաջին տարիներուն ռատիօժամը նաեւ ծայնասփռած է թրքերէն քարոզներ (Carlos Hassassian, “The Armenian Community in Uruguay”, *Ararat*, Autumn 1984, էջ 73), ինչ որ տարօրինակ չէր, նկատի ունենալով թրքախօսութեան զգալի տարածումը մեծաւ մասամբ կիլիկեան ծագումով, յատկապէս մարաշցի համայնքին մէջ:

⁹⁰ Նայիրեան, «Հեռաւոր ընկերոջ մը», էջ 1:

⁹¹ Արծրունի, էջ 290:

⁹² Նոյն, էջ 276: Կիտուրի խմբագրած պատմագիրքին մէջ հետքը չկայ «Ռատիօ Արմենիա»յի գոյութեան: Յիշուած է միայն «Հայ գաղութային ծայն»ի հիմնադրու-

րաստեղծ Ուրուկուահայ Թեմի Կեդրոնական Վարչական Խորհուրդը կը գտնուէր հնչակեան հակակշռի տակ, ատենապետութեամբ Ն. Խուլմունեանի եւ մասնաճիւղի հիմնադիրներէն Նշան Չեքմէեանի⁹⁴:

1932ին կուսակցութիւնը հիմնած էր «Հայկազեան» դպրոցը⁹⁵, որ 1942ին կը գտնուէր Թեմի Կեդրոնական Վարչական Խորհուրդի հովանաւորութեան տակ եւ 65 աշակերտ ունէր⁹⁶:

Բ) Պրագիլ

1911ին կը յիշուի *Երիտասարդ Հայաստանի* քանի մը բաժանորդներու գոյութիւնը, սակայն հնչակեան կազմակերպական ներկայութիւնը Պրագիլի մէջ սկսած է 1928ին՝ Սան Փաւլոյի մասնաճիւղի հիմնադրութեամբ 40 անդամներով, որ իր պաշտօնական առաջին ձեռնարկը ունեցած է Յուլիս 1929ին: Ինը հիմնադիրներուն մէջ մեծամասնութիւն էին կիլիկեցիները (չորս հաճընցի եւ երկու մարաշցի)⁹⁷: Ապրիլ 1930ին հիմնուած է «Վանիկ» Ոսանողական Միութիւնը, ուր հաւաքուած են կուսակցութեան երիտասարդ տարրերը⁹⁸: Սակայն, ինչպէս վկայած է պրագիլահայ համայնքի վաղ շրջանի պատմաբաններէն Եզնիկ քինյ. Վարդանեանը, «իրականութեան մէջ “Ոսանողական Միութիւն” անունը այնքան ալ պատշաճ չէր երիտասարդներու այս խումբին, որուն մէջ մէկ հատիկ ուսանող չկար»⁹⁹:

Հնչակեան երկրորդ մասնաճիւղը հիմնուած է Սան Փաւլօ նահանգի Լինս քաղաքին մէջ (աւելի քան 400 քիլոմէթր Սան Փաւլօ քաղաքէն), Յուլիս 1929ին, եւ աշխուժ գործունէութիւն ունեցած է մինչեւ 1934ի վերջերը,

թիւնը, իբրեւ թէ 1935ին, «որուն ղեկավարութիւնը կը գտնուէր Տէր Գրիգորեանի, Խուլմունեանի եւ Ռուբէնեանի ձեռքը» (Կիտուր, էջ 246):

⁹³ «Տեսակցութիւն մը Ուրուկուայի», էջ 1:

⁹⁴ Նշան Պատանեան, «Պատմութիւն գրողներ», *Արմենիա*, 3 Սեպտեմբեր 1965, էջ 2:

⁹⁵ Գանգրունի, *Յանուն*, էջ 159: Համարուած է համայնքի առաջին դպրոցը (Կիտուր, էջ 247), ինչ որ ճիշտ չէ, քանի որ 1931ին հիմնուած էր «Մամիկոնեան» վարժարանը 135 աշակերտով, իսկ 1932ին՝ «Մեսրոպեան» (77 աշակերտ) եւ «Աբգարեան» (44 աշակերտ) (Ն.Ա. [Նուպար Ահարոնեան], «Մոնթէվիտէոյի հայ գաղութի դպրոցական գործերը», *Արմենիա*, 18 Յունիս 1932, էջ 1),

⁹⁶ Արծրունի, էջ 270:

⁹⁷ Սեւան, «Պրագիլի հնչակեանները», *Երիտասարդ Հայաստան*, 21 Սեպտեմբեր 1929, էջ 4: Մարտ 1929ին, *Երիտասարդ Հայաստանի* խմբագրութիւնը արձանագրած է 104,39 տոլարի ստացումը ի նպաստ թերթի ֆոնտին, աւելցնելով. «Մեզ տեղեակ պահեցէք Պրագիլիոյ Հայ գաղութին [մասին]: Իրապէս հպարտ ենք ձեր գործնէութեան [sic] համար» («Երիտասարդ Հայաստան»ի պատասխանները», *Երիտասարդ Հայաստան*, 23 Մարտ 1929, էջ 3):

⁹⁸ Կիտուր, էջ 222-23:

⁹⁹ Վարդանեան, էջ 247:

երբ անդամներու տեղափոխումով սկսած է կազմալուծուիլ¹⁰⁰: Այս մասնաճիւղը ունեցած է «Քանուոր» անունով թատերախումբ մը¹⁰¹:

1930ին բացուած է Սան Փաւլոյի «Սապահ-Գիւլեան» ակումբը¹⁰²: Մասնաճիւղը աշխուժ գործունէութիւն ունեցած է մինչեւ նոյն տարուան վերջատրութեան, երբ կարգ մը տարրերու արտասահման եւ ներքին գաւառներ մեկնումը, ինչպէս եւ երեք անդամներու կողմէ Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի մասնաճիւղի մը կազմութեան յայտարարութիւնը բաւական տկարացուցած են զայն¹⁰³:

Ապրիլ 1931ի ընդհանուր ժողովէն ետք տեղի ունեցած է վերաշխուժացման շրջան մը թէ՛ մասնաճիւղին եւ թէ՛ Ուսանողական Միութեան նոր վարչութիւններու ընտրութեամբ: Վերջինս պետական ճանաչում հետապնդած ու Մայիս 1932ին ոստիկանութեան կողմէ վաւերացում ստացած է¹⁰⁴: Նոյեմբերին, Ուսանողական Միութիւնը գնած է պրագիլահայ առաջին պարբերաբերթի՝ արդէն քայքայուած Հայ Երիտասարդաց Երկսեռ Միութեան (անկուսակցական) *Եռանդ* ամսաբերթի (1928-31) խմորատիպ մեքենան, ու հիմնած՝ *Կայծ* խմորատիպ ամսաբերթը, որ դարձած է համայնքի երկրորդ պարբերականը: Առաջին թիւը լոյս տեսած է Յունուար 1933ին, 20 էջով եւ 300 օրինակով: Խմբագրական կազմի անդամները եղած են Յակոբ Ազատեան, Մ. Մարտիրոսեան եւ Կարմրակ¹⁰⁵:

Այս վերաշխուժացումին զուգահեռ, 1931ին հիմնուած են նոր մասնաճիւղեր՝ Արասաթուպա եւ Քամփօ Կրեւտի քաղաքներուն մէջ, եւ խումբեր՝ Ռիօ տէ Ժանէյրօ, Սանթոս եւ Կարսա քաղաքներուն մէջ: 1933ին վերաբացուած է «Սապահ-Գիւլեան» ակումբը Սան Փաւլոյի մէջ¹⁰⁶:

¹⁰⁰ Կիտուր, էջ 223: Նոյեմբերին տպուած նամակ մը հաղորդած է մասնաճիւղին կազմութիւնը 16 անդամներով (Ե. Կարմրուկ, «Նամակներ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 2 Նոյեմբեր 1929, էջ 1), ինչ որ ենթադրել կու տայ, որ կրնայ անելի ուշ կազմուած ըլլալ: (Վաղ շրջանին, Ե. Մխիթարեան ստորագրած է Ե. Կարմրուկ՝ Ե. Կարմրակ կեղծանունը որդեգրելէ առաջ):

¹⁰¹ Կարմաստղը, «Հնչակեան քառասնամեակը Լինսի (Պրագիլ) մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 29 Նոյեմբեր 1930, էջ 3: Թերեւս՝ Լինս ապրող Մխիթարեանի կեղծանուններէն մէկ ուրիշը:

¹⁰² Գառնիկ, «Հնչակեան կեանքը Պրագիլի մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 12 Յուլիս 1930, էջ 3:

¹⁰³ Կիտուր, էջ 223:

¹⁰⁴ Տե՛ս «Ս. Փաւլոյի Ս. Դ. Հնչակեան Ուսանողական Միութեան վաւերացումը», *Երիտասարդ Հայաստան*, 9 Յուլիս 1932, էջ 3:

¹⁰⁵ «“Կայծ” ամսագիր», *Երիտասարդ Հայաստան*, 15 Ապրիլ, 1933 էջ 3. Վարդանեան, էջ 247-49: Միսալ է այն հաղորդումը, թէ թերթը հիմնուած է Նոյեմբեր 1931ին եւ առաջին թիւը հրատարակուած՝ Դեկտեմբերին (Կիտուր, էջ 226): Սկզբնապէս ընդունելէ ետք (Տէր Խաչատուրեան, *Հայ մամուլի*, էջ 19), Տէր Խաչատուրեան մերժած է այս տեղեկութիւնը (նոյն, *Սոցիալ Դեմոկրատ*, էջ 27):

¹⁰⁶ Կիտուր, էջ 226:

Կուսակցության աճը եւ տարբեր մասնաճիւղերու հիմնադրութիւնը պատճառ եղած են, որ Մարտ 1934ին գումարուի Պրագիլի շրջանի Ա. Պատգամատրական ժողովը, որուն գլխատոր որոշումները եղած են Կայծը տպագիր պաշտօնաթերթի վերածել եւ դպրոց մը բանալ¹⁰⁷։ Յունուար 1935ին, իր երրորդ տարին սկսելով, Կայծի խմբագրականը կ'ընդգծէր, թէ «սակայն չենք կարող լուռ անցնիլ իրողութիւնէ մը, որ այնքան շեշտուած ի յայտ եկաւ անցեալ փարայ ընթացքին, եւ որը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ՝ ընթերցողներու, բաժանորդներու զգալի աճումը. նոյնպէս աշխատակիցներու եւ թղթակիցներու հսկայ ցանց մը երկարաւ [sic] մինչեւ Երոպա եւ ասոր կենդանի փաստը այն է որ անցեալ փարայ ընթացքին ոչ մի արդարաւորապէս ըրիւնք ուրիշ թերթերէ»¹⁰⁸։ Սակայն, որեւէ ակնարկութիւն չկար տպագրութեան որոշումին մասին, որ ըստ երեւոյթին մնացած է թուղթի վրայ, եւ Բ. Պատգամատրականը զայն կրկնած է Մարտ 1935ին։ Ապրիլին, Կարմրակ Սան Փաւլոյէն կը հաղորդէր, թէ «*փեղոյս կուսակցական աշխատանքը մեծ թափով առաջ կը փարուի եւ օրէ օր կ'ընդարձակուի մեր գործունէութեան դաշտը*», եւ թէ «*հակառակ ՀՕԿ-ի եւ դաշնակ մեքենայութեանց*», կուսակցութիւնը կազմած էր Շինարարական Մարմին մը։ Նամակագիրը կ'աւելցնէր, թէ «*շրջանիս Բ. պարզ. ժողովը դարձեալ անցաւ կարարեալ յաջողութեամբ եւ մեծ խանդավառութեամբ*», ու հարց կու տար, թէ «*ի՞նչ դրութեան մէջ կը գտնուի տառերու Կայծի առաքման հարցը*»¹⁰⁹։ Տառերը հասած են Մայիսի սկիզբին, կը յայտնէր Պրագիլի Գործադիր Մարմինը, աւելցնելով, թէ Կայծը պիտի դառնար շրջանի օրկանը, իսկ յետագային, երբ տեղի ունենար Հարաւային Ամերիկայի մասնաճիւղերու պատգամատրական ժողովը, կրնար վերածուիլ ամբողջ շրջանի պաշտօնաթերթին¹¹⁰։ Խնորատիպ ամսագրին 25րդ ու վերջին թիւը լոյս տեսած է Ապրիլին, իսկ տպագիր ամսագիրը սկսած է հրատարակուիլ 23 Օգոստոսին¹¹¹, դառնալով օրինակ մը «*Պրագիլիոյ Հնչակեան ընկերներու ուժեղ կամքին, դասակարգային գիտակցութեան եւ աննկուն կորովին*»¹¹²։

¹⁰⁷ Նոյն։

¹⁰⁸ «Կենդանի ուժը. “Կայծ”ի Բ. տարեդարձի առթիւ» (խմբագրական), Կայծ, Յունուար 1935, էջ 2։

¹⁰⁹ Երուանդ Մխիթարեան, «Նամակ Պրագիլիայէն», Երիտասարդ Հայաստան, 1 Մայիս 1935, էջ 3։

¹¹⁰ «“Կայծ”ի տառերը հասած», Երիտասարդ Հայաստան, 8 Յունիս, 1935 էջ 1։

¹¹¹ Կիտուր, էջ 226։

¹¹² «“Կայծ”», Երիտասարդ Հայաստան, 18 Սեպտեմբեր 1935, էջ 4, ուր յանձնարարուած է տարածումը կուսակցական ակումբներուն, թերթի գործակալներուն եւ մասնաճիւղերու վարչութիւններուն։

Կայծի հրատարակիչը Պետրոս Նազարեանն էր, իսկ խմբագիրը՝ Կարմրակը, 1000 տպաքանակով¹¹³:

«Կիլիկիա» վարժարանը բացուած է Սան Փաւլոյի մէջ, Հոկտեմբեր 1935ին: Առժամայ տնօրէնը եղած է Կարմրակ, որուն յաջորդած է Յ. Գալայճեան: Ունեցած է թէ՛ հայկական եւ թէ՛ պրագիլական բաժին: Զայն պաշտօնապէս վարած է Ոսանողական Միութեան հովանիին տակ կազմուած Ոսումնական Ընկերութիւնը: Ըստ Կիտուրի, դպրոցը փակուած է Յուլիս 1936ին¹¹⁴, սակայն Յունիս 1937ին, հնչակեան 20 կախաղաններու ոգեկոչման կազմակերպիչներէն մէկն էր, ու ձեռնարկը տեղի ունեցած է դպրոցի սրահին մէջ¹¹⁵: Վարդանեան գրած է, թէ «այդ դպրոցը հազիւ երեք տարուայ կեանք կ'ունենայ եւ կը փակուի նիւթական եւ պեղական սեղմումներու պայքարով»¹¹⁶:

Ան նաեւ յիշած է «Արարատ» Մարզական Միութիւնը՝ հազիւ երկու տարուան կեանքով, «Վանիկ» Թատերախումբը, որուն գոյութիւնը տեսած է մինչեւ 1937ի վերջերը, «Արշալոյս» Երիտասարդական Միութիւնը (երկսեռ) եւ Խորհրդային Հայաստանի Վերաշինութեան Յանձնախումբը, որ գործած է 1935-1936¹¹⁷:

Հնչակեան շարքային մը՝ Անդրանիկ Պոտաքեան, հայկական առաջին փորթուկալերէն թերթը հրատարակած է 1934-35ին, *O Dominante* անունով, որ նուիրուած էր հայ եւ պրագիլեան մշակոյթներու տարածման¹¹⁸:

ՍԴՀԿի Ամերիկայի Շրջանի 31րդ Պատգ. Ժողովին որոշումով (1918), Ամերիկան բաժնուած էր հինգ Գործադիրային Շրջաններու, իսկ Քալիֆորնիան ու Հարաւային Ամերիկան առժամաբար կապուած կը մնային Ամերիկայի Շրջանայի Կեդրոնական Վարիչ Մարմնին հետ¹¹⁹: 1930ականներուն, Հարաւային Ամերիկայի աճող կարեւորութիւնը պատճառ կը դառնար, որ Հայ Եկեղեցին ու կուսակցութիւնները ձեռնարկէին իրենց տեղական կազմակերպութիւնները անջատել Հիւսիսային Ամերիկայի վարչական հակակշիռէն: Այսպէս է, որ Օգոստոս 1934ին, Մարսէլլի մէջ գումար-

¹¹³ Վարդանեան, էջ 250: 1937ին, թերթը ծանուցուած է իբրեւ «շաբաթաթերթ Ս. Դ. Հնչակեան Հ[արաւային] Ամերիկայի շրջանին» (տե՛ս՝ *Երիտասարդ Հայաստան*, 13 Յունուար 1937, էջ 4):

¹¹⁴ Կիտուր, էջ 227-28, 230:

¹¹⁵ Վ. Վարդունի, «Պրագիլեան նամականի», *Երիտասարդ Հայաստան*, 31 Յուլիս 1937, էջ 3:

¹¹⁶ Վարդանեան, էջ 246:

¹¹⁷ Նոյն, էջ 246-247. նաեւ՝ Կիտուր, էջ 228, ուր մարզական միութիւնը յիշուած է «Արարատ» անունով:

¹¹⁸ Միհրան Մինասեան, «Հայ պարբերական մամուլի 33 նորայայտ անուններ», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հատոր ԻԱ.*, 2001, էջ 359:

¹¹⁹ «Պաշտօնական», *Երիտասարդ Հայաստան*, 24 Ապրիլ 1918, էջ 379:

ուած ՍԴՀԿ Թ. Ընդհանուր Պատգամատրական Ժողովը որոշած է ստեղծել Հարաւային Ամերիկայի շրջանային Վարչութիւնը¹²⁰:

28-29 Փետրուար 1936ին, Սան Փաւլոյի մէջ գումարուած է Պրագիլի շրջանի Գ. Պատգամատրական Ժողովը՝ չորս մասնաճիւղերու (Սան Փաւլօ, Լինս, Արասաթուպա, Քամփօ Կրենտի) մասնակցութեամբ, որուն վաղորդայնին, կը գրուէր, «*չկայ նպատակ մը այնքան անհրաժեշտ եւ փութով իրականացնելիք, որքան՝ Կայծը շաբաթաթերթի վերածելու հարցը*»¹²¹: Կիտուր հրատարակած է այս ժողովին ատենագրութիւնը, որուն կարգ մը կէտերուն քննարկումը որոշ գաղափար կու տայ տեղոյն կուսակցական գործունէութեան, ինչպէս եւ անոր ցոլացումին ընդհանուր հարաւամերիկեան իրավիճակին մասին:

Այսպէս, Կարմրակ տուած է գրաւոր զեկուցում Գործադիր Մարմնին կողմէ, որմէ ժողովը քաղած է, որ «*կարգ մը արդարանալի թերութիւններով ու հակառակ ընկերներու ոմանց անկարգապահութեան ու այլ դժուարութիւններու, կրցած է կուսակցական միասնականութիւնը պահել ու յառաջացնել պարտաբեր աշխատանք, ինչպէս եւ շուրջ 70 աշակերտով կրթական հաստատութիւն*»: Որոշուած է, որ մասնաճիւղերու վարչութիւնները աչալուրջ հետեւին կարգապահութեան պահպանման, պաշտօն տալով Գործադիրին, որ կուսակցական աշխատանքը կեդրոնացնէ եւ «*թոյլ չտայ, որ մասնաճիւղերը՝ առանց իր ցուցմունքներուն, նոյնանման պարագաներուն ինքնագլուխ քայլեր առնեն*»¹²²:

ՀՕԿի վերաբերմունքը փոխուած էր 1935-36ին, եւ Գ. Պատգամատրական Ժողովը, նկատի ունենալով, որ «*Խ. Հայաստանի բարեկամ կազմակերպութեան մօտ բոլորն ցանկութիւն կայ համագործակցութեան ու համերաշխութեան*», որուն կ'արձագանգէին հնչական շարքերը, մեծամասնութեամբ որոշած է, շինիչ քննադատութիւն վերապահելով հանդերձ, «*թելադրել մեր մամուլին, գործիչ եւ բեմախօս ընկերներուն, մասնաճիւղի վարչութեան, որ դադրեցնէ ամէն ձեւի պայքար սոյն կազմակերպութեան դէմ ու հարցի արմատական լուծումը տանիլ Հարաւային Ամերիկայի շրջանային Ժողովին*»: Պրագիլի մէջ գումարուած այս Պատգամատրական Ժողովը հարաւամերիկեան շրջանային Ժողովին կազմակերպումը դրած է Գործադիր Մարմնին վրայ դրած է հարաւամերիկեան շրջանային Ժողովին կազմակերպումը Յունիս 1936, որուն որոշուած է տանիլ թէ՛ Կայծի նոր խմբագրի եւ թէ՛ Հարաւային Ամերիկայի համար արտասահմանէն գործիչ բերելու հարցերը¹²³:

¹²⁰ “Así nació Sharyum”, էջ 4:

¹²¹ «Պրագիլիոյ երրորդ պատգամատրական Ժողովը», *Երիտասարդ Հայաստան*, 15 Ապրիլ 1936, էջ 2:

¹²² Կիտուր, էջ 230:

¹²³ Նոյն, էջ 230-31:

Մայիս 1936ին, Ե. Նայիրեան անդրադարձած է Հարաւային Ամերիկայի երիտասարդական թեւի գործունէութեան, շեշտելով, որ «Հարաւային Ամերիկայի Հնչակեանութիւնը հազիւ երեք տարի է որ Հնչակեանութեան Ընդհանրին պաշտօնական մէկ անդամը դարձած է, բայց այդ կարճ ժամանակամիջոցն իսկ բաւական եղած է որ անհկա յայտնաբերէ գործունէութիւն մը կորովապիւնդ ու հայրենաշէն, որ պարծանք մըն է մեր Կուսակցութեան»: Հաւանաբար կ'անկնարկէր, այն իրողութեան, որ Հարաւային Ամերիկայի 1934ին առանձին կուսակցական միաւորի կարգավիճակ ստացած էր, աւելցնելով, որ շարքերը «այս օրերս զոհողութեան մեծագոյնին նուիրուած են սիրալոյսով՝ Կեդրոնի հրահանգով իրականութիւն դարձնելու Հարաւային Ամերիկայի բովանդակ Հնչակեան Մասնաճիւղերու Ընդհանուր Ժողովին գումարումը, որ անտարակուսելիօրէն պիտի գայ աւելի տարածելու, ընդլայնելու Հնչակեան շրջանը, որ տարածումն է Հայաստանի հմայքին»¹²⁴:

Արդարեւ, Յուլիս 1936ին, Պուենոս Այրէսի մէջ գումարուած է Հարաւային Ամերիկայի շրջանի Ա. Պատգամաւորական Ժողովը, ուր «կարելի օրակարգերը լուծուեցան միաձայն եւ շատ արդիւնաւոր»: Ժողովը որոշած է Կայծր Պուենոս Այրէս փոխադրել եւ շաբաթաթերթի վերածել¹²⁵: Ըստ երեւոյթին, որոշումը յետաձգուած է մէկ տարիով, թէեւ Կայծր վերջին թիւերը լոյս տեսած են շաբաթական դրութեամբ, դատելով թերթի առաջին էջի մէկ լուսանկարէն¹²⁶: Արդարեւ, ըստ Վարդանեանի, 15 Մայիս 1937ին, 22 թիւ լոյս ընծայել է ետք, Կայծր «վերջնականապէս կը դադրի, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Պուենոս Այրէսի մէջ գումարուած ընդհանուր ժողովի որոշումով, վերահրապարակուելու համար Պուենոս Այրէսի մէջ, այս անգամ ճարժում անունով, որպէս պաշտօնական օրկան Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Հարաւային Ամերիկայի մասնաճիւղերուն»¹²⁷: Կիտուր հաստատած է, որ Հարաւային Ամերիկայի Բ. Պատգամաւորական Ժողովը բանաձեւ վաւերացուցած է 19 Մայիս 1937ին, առաջադրելով ճարժումի

¹²⁴ Ե. Նայիրեան, «Հարաւ. Ամերիկայի հնչակեան երիտասարդութիւնը», *Երիտասարդ Հայաստան*, 2 Մայիս 1936, էջ 1:

¹²⁵ Աբր. Յ. Էօլմէզ, «Հնչակեան կեանքը Հար. Ամերիկայի մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 19 Օգոստոս 1936, էջ 4. Նաեւ՝ Բանուր-Մաժակ, «Հնչակեան մեծ եռուզեղը Հար. Ամերիկայի մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 22 Օգոստոս 1936, էջ 2-3: Գործումի 1983ի սպաններէն խմբագրականը պնդած է, որ այս ժողովը որոշած է Կայծր պահել Սան Փաւլոյի մէջ եւ տեղական պաշտօնաթերթեր իրատարակել Պուենոս Այրէսի եւ Մոնթեւիտէոյի մէջ, ինչ որ չենք կրցած հաստատել որեւէ այլ աղբիւրով («Así nació Sharyum», էջ 4):

¹²⁶ Վարդանեան, էջ 251:

¹²⁷ Նոյն, էջ 250: Հաւանաբար հետեւելով այս աղբիւրին, փակումը նաեւ թուագրուած է Յունիս 1937 (Yessai O. Keroujian, «Armenians in Brazil», *Ararat*, Autumn 1984, էջ 59):

հրատարակութիւնը¹²⁸։ Սակայն, կը թուի, թէ *Կայծի* հրատարակութիւնը դադարած չէր։ Յունիս 1937ին Սան Փաւլոյի մէջ տեղի ունեցած քսան կախաղաններու ոգեկոչումը կազմակերպուած էր Պրագիլի Գործադիր Մարմնին եւ *Կայծի* խմբագրութեան կողմէ¹²⁹։

1930ականներուն, մինչ հնչակեանները կը փորձէին ամրապնդել իրենց դիրքերը, Պրագիլի քաղաքական պայմանները կը վատթարանային։ Ժերոլիօ Վարկաս՝ ժամանակաւոր նախագահ 1930ի յեղափոխութենէն ետք, յաղթանակած էր 1934ի նախագահական ընտրութիւններուն։ 1935ի համայնավար ապստամբութեան ձախողութիւնը արդէն մենատիրական հակումներ ցոյց տուող Վարկասին առիթ ընծայած է խորհրդարանի միջոցով եւ շարունակական կերպով երկարաձգելու պաշարման վիճակը՝ քաղաքացիական իրաւունքները առկախելով, ընդդիմութիւնը բանտարկելով եւ կառավարութեան արտակարգ իրաւասութիւններ ընծայելով։ Ահա թէ ինչու Յունիս 1937ին Վ. Վարդունի կ'ընդգծէր, առանց մանրամասնելու, թէ «*գաղութիս Հնչակեան կեանքը այս փարի բաւական թոյլ շրջան մը բռնորդեց, եւ այս՝ իր կամքէն բոլորովին անկախ պատճառներով*», սակայն աւելցնելով, որ «*Յունիսին գումարուող շրջանային արտակարգ պատգամ. ժողովը բոլորովին նոր ծրագրով իր ուժերը պրկելէ ետք, կարուկ որոշումներ կայացուց Հնչակեան աշխատանքի ուժաւորման համար*»¹³⁰։

Հաւանաբար նոյն հեղինակն էր, այս անգամ Կ. Ա. Վարդունի ստորագրութեամբ, որ իր յաջորդ՝ քառաբաժին թղթակցութիւնը հրատարակած է Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1937ին, առաջին բաժնին մէջ ընդարձակ ակնարկ մը նետելով քաղաքական կացութեան¹³¹։ Ինչպէս կը գրէր *Երիտասարդ Հայաստանի* խմբագրութիւնը, այս թղթակցութիւնը հասած էր Վարկասի պետական հարուածէն ետք (10 Նոյեմբեր 1937), որ հիմը դրած էր մենատիրական Estado Novo («Նոր պետութիւն») վարչակարգին (1937-45), «*արեւմտեան երկրագնդին վրայ, մինչ այժմ չլրտեսնուած դիկտատուրական ուժերով (...) որը շար կէտերով յար եւ նման է Եւրոպական շարք մը դիկտատորութիւններուն*», ըստ նոյն թերթի լրատուութեան¹³²։

Իր թղթակցութեան վերջին բաժնին մէջ, Վարդունի կը գրէր, թէ «*մեր նախորդ գրութեամբ, յայտնած էինք Կայծի ժամանակաւոր դադարումը - արդիւնք մեր կամքէն բոլորովին անկախ պատճառներու - սակայն այսօր ուրախութեամբ կ'արձանագրենք անոր մօտաւոր վերահրապարակումը որպէս հանդէս-ամսագիր եւ օրկան Պրագիլիոյ Ուսանողական Միու-*

¹²⁸ Կիտուր, էջ 234։

¹²⁹ Վարդունի, «Պրագիլեան նամականի», էջ 3։

¹³⁰ Նոյն։

¹³¹ Կ. Ա. Վարդունի, «Պրագիլեան նամականի», *Երիտասարդ Հայաստան*, 20 Նոյեմբեր 1937, էջ 1։

¹³² «Պրագիլիա դէպի ֆաշիզմ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 17 Նոյեմբեր 1937, էջ 1։

թեանց»: Յուլիսի թղթակցութեան մէջ, սակայն, դադրեցման լուրը չկար: Այսուհանդերձ, Կայծի վերահրատարակութեան պահանջը դրած էին գանազան մարմիններ եւ անդամներ ու համակիրներ, ու պատկան մարմինը «տակաւին այսօր նոյն բովանդակութեամբ կը շարունակէ նամակներ ստանալ Հիսիսային Ամերիկայէ, Ֆրանսայէ, Լիբանանէ, Սիրիայէ, Պուկարիայէ, Ուրուկուայէ եւ Արժանթինէ»: Թղթակիցը կ'աւելցնէր, թէ «Պրագիլիոյ Հնչակեան Ուսանողական Միութեան Կեդր. Վարչութիւնը», համակիրներու ցանկութեան եւ անդամակցութեան փափաքին ընդառաջելով ու վստահելով տեղական եւ արտասահմանի ընկերներու նիւթաբարոյական աջակցութեան, «խիստ մօտ ժամանակէն Կայծը պիտի վերահրատարակէ»: Միա կողմէ, կուսակցութեան հիմնադրութեան 50ամեակը նշելու համար, գումարուած էր յատուկ շրջանային ժողով, որ ընտրած էր կեդր. գործադիր յանձնախումբ եւ շուտով պիտի ընտրէր յոբելենական կեդր. յանձնախումբ մը: Ծրագրուած էր Կայծի բացառիկ թիւ մը հրատարակել¹³³:

Անշուշտ, այս բոլորը գրուած էր Վարկասի պետական հարուածէն առաջ, քանի որ 1937ի վերջերուն կուսակցութիւնը կը ստիպուէր վերջ տալ իր պաշտօնական գոյութեան եւ, բնականաբար, Կայծի հրատարակութեան, որուն վերահրատարակութիւնը արդէն անկարելի էր՝ քաղաքական պայմաններու լոյսին տակ: Մինչեւ այն ատեն, գրած է Վարդանեան, կուսակցութիւնը «իր տրուած բոլոր դասախօսութիւններով, հանդէսներով եւ ներկայացումներով, իր կուսակցական պրոպականտային հետ միաժամանակ, կը ջանայ Խորհրդային Հայաստանը սիրելի դարձնել գաղութահայութեան, տալով թերթերէն քաղուած տեղեկութիւններ, դրուադելով Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած շինարարական աշխատանքները, յորդորելով գաղութահայութիւնը որ չբաւականանայ միայն խօսքով սիրել իր մայր հայրենիքը, այլ անոր վերաշինման աշխատանքներուն օժանդակել իր նիւթական միջոցին ներածին չափով»¹³⁴: Մենատիրական վարչակարգը պետական գաղափարախօսութեան հիմքը դարձուցած է «պրագիլականութեան» (brasilidade) ջատագովութիւնը, ինչ որ բնորոշ էր ատենի ազգայնական, ընդհանրապէս իտալական ֆաշականութեան սկզբունքները նմանակող վարչակարգերուն: Հետեւաբար՝ բոլոր օտար ակումբներու, թերթերու եւ դպրոցներու գործունէութիւնը արգիլուած է¹³⁵: 1938ին, պետական հրովարտակ մը արգիլած է բնիկ պրագիլցիներու կամ պրագիլ-

¹³³ Կ. Ա. Վարդունի, «Պրագիլեան նամականի», *Երիտասարդ Հայաստան*, 4 Դեկտեմբեր 1937, էջ 3:

¹³⁴ Վարդանեան, էջ 252:

¹³⁵ Robert M. Levine, *The Vargas Regime. The Critical Years, 1934-1938*, New York and London, Columbia University Press, 1970, էջ 167-68:

եան հպատակութիւն ունեցողներու անդամակցութիւնը օտար հաստատութիւններու¹³⁶:

«Պրագիլիոյ 1937ի նոր վարչաձեւի հռչակումով նոր դժուարութիւններ եւ խստութիւններ յառաջ եկան մեր ազգային կեանքին մէջ: Լուծուեցան կուսակցութիւնները, հասարակական կազմակերպութիւններ, ակումբներ, եւն. փուժեցին վարժարանները. վերջապէս մեր ազգային կեանքը ծանր հարուած կրեց», պրագիլահայ թղթակից մը գրած է 1943ին¹³⁷: Այս միջոցին, 1942-43ին, Կարմրակի տնօրէնութեամբ, խումբ մը հնչակեան շարքայիներ նախաձեռնած են «Արարատ» ռատիօժամի ձայնասփռումին՝ զուտ մշակութային բովանդակութեամբ¹³⁸:

Բ. աշխարհամարտի ընթացքին, յարակարծօրէն, պրագիլական մենատիրութիւնը աստիճանաբար Դաշնակիցներու կողմը անցած է: 1942ին, Պրագիլ պատերազմ հռչակած է Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ դէմ: Ազատական գաղափարներու վերելքը ստիպած է Վարկասը հրաժարիլ ճնշումի քաղաքականութենէն, խոստանալով էական ազատականացում՝ պատերազմէն ետք: Աւարտը եղած է Estado Novoի փլուզումն ու Վարկասի հրաժարականը՝ Հոկտեմբեր 1945ին, որուն յաջորդած են ժողովրդավարական ընտրութիւններ:

1946ին կազմուած է Ներգաղթի Օժանդակ Յանձնախումբը, որուն հինգ հոգինոց սկզբնական կորիզին ընդգրկուած էին հնչակեաններ Պետրոս Շամլեան եւ Ստեփան Սուքիասեան: Մայիս 1947ին, անոր կազմը երկրորդ անգամ ընդլայնուած է, ընդգրկելով հինգ հնչակեաններ եւ՝ Կարմրակ, Թագուր Կիրակոսեան, Սամուէլ Ճանիկեան Համբարձում Պալապանեան եւ Զաւէն Սապունճեան: Նոյն տարուան Օգոստոսին, տասներեք հոգինոց կազմին նախագահ դարձած է Սան Փաւլոյի մասնաճիւղի հիմնադիրներէն Կիրակոսեան, փոխնախագահ՝ Կարմրակ, գանձապահ՝ Պալապանեան, իսկ հայերէն ատենադպիրներէն մին՝ Սուքիասեան: Խորհրդականներու շարքին էին նոյն մասնաճիւղի ուրիշ հիմնադիրներ՝ Ճանիկեան եւ Շամլեան¹³⁹:

¹³⁶ Taura Regina de Luca, “Inmigración, mutualismo e identidad: São Paulo (1890-1935)”, *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, 1995:29, էջ 201:

¹³⁷ Յ. Բիւրատ, «Պրագիլահայութիւնը ինչպէս որ է», *Հայաստանի կոչնակ*, 16 Յունուար 1943, էջ 64: Ուշագրաւ է Կարմրակի տուրքը Վարկասին՝ 1942ի թղթակցութեան մը մէջ. «Մեր հանրապետութիւնը, իր *կորովամիտ* եւ *հեռաքեւ մեծ նախագահին*, Ն. Վ. Տօթթ. Ժերոյի Վարկասի ձեռնհաս ղեկավարութեամբ կը շարունակէ յառաջդիմութեան պրօցէսէն եւ օրէ օր կը սերտացնէ իր կապերը դրացի եւ քոյր հանրապետութեանց հետ» (Ե. Կարմրակ, «Միջազգային, տեղական եւ հայ կեանք», *Երիտասարդ Հայաստան*, 14 Հոկտեմբեր 1942, էջ 1. Ընդգծումը մերն է):

¹³⁸ Կիտուր, էջ 235:

¹³⁹ Վարդանեան, էջ 549-50:

Քաղաքական ազատություններու ընդհանուր վերականգնումին դէմ յանդիման, հայկական կուսակցութիւնները տեսանելի չեն եղած, բայց իրենց ձայնը լսելի դարձուցած են մամուլի միջոցաւ: Հնչակեան կուսակցութիւնը, Կայծի երբեմնի տառատեսակները օգտագործելով, հրատարակած է Հայաստանի ձայնը ամսագիրը, որուն առաջին թիւը լոյս տեսած է 11 Յունուար 1947ին, վեց մեծադիր էջերով, չորս՝ հայերէն, եւ երկու՝ փոթոկալերէն, խմբագրութեամբ՝ Ե. Կարմրակի: Հրատարակած է 22 թիւ եւ դադրած՝ 1950ին¹⁴⁰, հանդիսանալով Պրագիլի հնչակեան վերջին թերթը:

Գ) Քորտոպա

Արժանթինի երկրորդ հայաշատ քաղաքին՝ Քորտոպայի հնչակեան մասնաճիւղը հիմնուած է 1929ին: 1 Հոկտեմբեր 1929ի նամակով, ան կը յայտնէր Կեդրոնական Վարիչ Մարմնի վաւերացման ստացումը, ի հետեւանս որուն կատարուած էր վարչութեան ընտրութիւնը: Մասնաճիւղը 30 անդամ ունէր¹⁴¹: Փետրուար 1930ին, բացուած է կուսակցական ակումբը եւ կազմուած «Ժիրայր» թատերախումբը¹⁴²: Ամիսներ ետք, թղթակից մը կը գրէր, թէ մասնաճիւղը, «մէկ երկու տարուայ կեանք մը ունենալով հանդերձ՝ լայն ժողովրդականութիւն կը վայելէ»¹⁴³: 1933ին կը հաղորդուէր, թէ «կուսակցութեանս տեղոյս մասնաճիւղը այս տարի թոյլ շրջան մ'անցուց, որը արդիւնքն է տնտեսական տագնապին (...)»¹⁴⁴: Ըստ երեւոյթին, «Ժիրայր» թատերախումբին կեանքը կարճ եղած էր, քանի որ 1934ին, մասնաճիւղին կից հիմնուած էր նոր՝ «Փարամագ» թատերախումբը¹⁴⁵: Յունուար 1936ի վերջերուն, կուսակցական հակամարտութիւնը հասած է իր գագաթնակէտին երբ Ժողովրդական Ճակատը, որուն մաս կը կազմէին

¹⁴⁰ Ալէքէրեան, «Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան գործունէութիւնը», էջ 167. նոյն, «Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան պրօպականտ», էջ 100. նաեւ՝ Կիրակոսեան, էջ 341. նաեւ՝ Խառատեան եւ այլք, էջ 459. նաեւ՝ Տէր Խաչատուրեան, Հայ մամուլի, էջ 46. նոյն՝ Սոցիալ Դեմոկրատ, էջ 40 նաեւ՝ Գանգրունի, Յանուն, էջ 459: Սխալ է 1946-50 թուագրումը (Կիտուր, էջ 235):

¹⁴¹ «Նամակ», Երիտասարդ Հայաստան, 30 Նոյեմբեր, 1929, էջ 3:

¹⁴² Վարչութիւն, «Գորտոպայի հնչակեան ակումբին բացումը», Երիտասարդ Հայաստան, 5 Ապրիլ 1930, էջ 3:

¹⁴³ Նոր Եկ, «Հնչ. կեանքը Քորտոպայի մէջ», Երիտասարդ Հայաստան, 4 Հոկտեմբեր 1930, էջ 3: Թղթակցութեան հեղինակը հաւանաբար Ֆրանսայէն նոր եկած Աբրահամ Էօլմէզն էր:

¹⁴⁴ Թղթակից, «Քորտոպահայ կեանք», Երիտասարդ Հայաստան, 13 Յունուար 1934, էջ 4:

¹⁴⁵ Թղթակից, «Արժէնթինեան նամականի», Երիտասարդ Հայաստան, 7 Յուլիս 1934. նաեւ՝ «Հնչակեան ձեռնարկ Քորտոպայի մէջ», Երիտասարդ Հայաստան, 29 Դեկտեմբեր 1934, էջ 4: Թատերախումբը ներկայացուցած էր Գող Վասիլը, որ ըստ երեւոյթին, Լեոն Շանթի *Ինկած բերդի իշխանուհին* էր՝ անունը փոխուած եւ առանց հեղինակի յիշատակութեան:

հնչակեանները, յաղթանակը տարած է Հայ Գաղութային Միութեան (ՀԳՄ) ընտրութիւններուն, յառաջ բերելով համայնքին պառակտումը: Դաշնակցական հատուածը հիմնած է երկրորդ եկեղեցի մը եւ դպրոց մը: ՀԳՄի դպրոցը շարունակած է վարել հնչակեան գործիչ Աբրահամ Էօլմէզ մինչեւ Պուենոս Այրէս տեղափոխումը 1939ին¹⁴⁶:

Դ) Պուենոս Այրէս

1930ին, Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղի վարչութիւնը կը տեղեկացնէր նոր վերակազմութեան մը մասին՝ 72 անդամներով.

Գրեթէ դադար առած էր մասնաճիւղը ծանօթ խնդիրներու հետեանքով: «Երիտասարդ Հայաստան»ը իր կուտ տեսութիւններով փարատեց բոլոր շփոթութիւնները եւ մասնաճիւղը վերակազմուեցաւ գիտակից ընկերներով:

Անմիջապէս ձեռք առինք ակումբի գործը եւ կը յուսանք թէ ամենէն օգտաշատ կեդրոնը պիտի ըլլայ Պուենոս-Այրէսի Հայութեան¹⁴⁷:

Մասնաճիւղին կից, գոյութիւն ունէին «Սապահ-Գիլեան» թատերախումբը եւ Ոսանողական Միութիւնը¹⁴⁸: Ս. Շահէնի *Քսան կախաղանները*-ի բեմադրութեան առիթով թղթակցութիւնը կը շեշտէր. «8-10 ամիսներէ ի վեր Հնչակեանութիւնը վերազարթօնքի մէջ է, հին ու նոր գիտակից երիտասարդներ ի մի գալով յառաջ կը փանին այն գաղափարը որ 44 տարիներ շարունակ հեղափոխութեան է այս կուսակցութիւնը եւ որը ներկայիս կ'իրագործուի մեր երկրին հ. Հայաստանի մէջ»: Թղթակցութիւնը կը յայտնէր Ոսանողական Միութեան կազմութիւնը եւ առաջին ձեռնարկին իրականացումը, ինչպէս եւ ակումբի ու գրադարանի գոյութիւնը¹⁴⁹:

Սեպտեմբեր 1934ին, թղթակից մը կը գրէր, թէ «Հիւս. Ամերիկայի մեր քոյր շրջանի կուսակցական գործունէութիւնները ընդհանրապէս եւ 50րդ պատգամատրական ժողովի վճիպ որոշումները մասնատրաբար իրենց որոշ եւ մէկին [sic] արծազանքը գրան հոս, խանդավառութիւնը մեծ է եւ ոյժերը աւելի քան երբեք կազդուրուած են»¹⁵⁰: Մարտ 1936ին տեղի կ'ունենար Շիրվանզադէի Պատրիկ համար թատերախաղի բեմադրութիւնը՝ մասնաճիւղի կազմակերպութեամբ եւ նշանաւոր դերասան Յովհաննէս Զարիֆեանի գլխատրութեամբ: Բեմադրութեան վայելած խանդավառ ըն-

¹⁴⁶ Հայկազ, «Գորտոպայի ազգային ընտրութիւնները», *Երիտասարդ Հայաստան*, 15 Ապրիլ 1936, էջ 3:

¹⁴⁷ «Հնչակեան նոր մասնաճիւղեր», *Երիտասարդ Հայաստան*, 20 Սեպտեմբեր 1930, էջ 3:

¹⁴⁸ Թղթակից, «Հնչակեանները Պուենոս Այրէսի մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 13 Յունիս 1931, էջ 4:

¹⁴⁹ Պ. Ա. Ճերահեան, «Ս. Դ. Հնչ. կեանքը Պ. Այրէսի մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 25 Յունիս 1931, էջ 3:

¹⁵⁰ «Հնչակեան կեանքը Պուենոս Այրէսէ [sic] մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 8 Սեպտեմբեր 1934, էջ 4:

դունելութիւնը «*փաստ մը եւս է, որ ժողովուրդը մեծ համարում ունի դէպի մեր կուսակցութիւնը, պէտք է սիրաշահինք ժողովուրդի համակրանքը գործի մղուելով*»- տեղեկագրած է թղթակցութիւն մը, շեշտելով.- *Աշխատանքի մարզին մէջ նախորդ վարչութիւնները շատ թոյլ եղած են, այժմու վարչութեան կը մնայ սրբագրել անցեալի սխալները եւ յառաջ շարժիք*¹⁵¹:

Ամիս մը ետք, Մկրտիչ Յակոբեան աւելի քան տասնամեակ մը տեսած ճգնաժամին հետեւեալ բնութագրումը կու տար վերը յիշուած բանախօսութեան մէջ.

Խումբ մը հոգով անհանդարտ մարդիկներ [sic], որոնք սովոր էին սկիզբէն ի վեր պարապ եւ անտեղի աղմուկ յառաջացնել, մեծ գիտ մը գտնողի յաւակնութեամբ, եւ այլ «հեռանկարներով», օրին մէկը ելան ծանօթ բան-չունի Զարմայր Քիթնէրեանի գլխաւորութեամբ Հնչակեանութիւնը անելիք չունի «չքնաղ» պատգամն յայտարարելու: Անշուշտ այս պարագան որոշ ազդեցութիւն ներգործեց շարքայիներուն վրայ, ինչպէս ոմանց ալ մեկուսանալուն պատճառ դարձաւ: Սակայն գիտակից ընկերները ամուր փարեցան իրենց կուսակցութեան, որուն ընելիքէն եւ կատարելիք մեծ դերին շուրջ հաւատք եւ յոյս ունէին: Բաժանում յառաջացնող խմբակը, որ քաղաքական արժէք ներկայացնելէ զուրկ տարրն էր, երկար դեգերումներէ եւ նոյնքան ալ զանազան անուններ փոխելէ ետք, գնաց ապաւինեցաւ ՀՕԿի փրկարար հովանիին, որպէս իրականացումն իր բարի հեռանկարներուն: Այս խաղերու արդիւնքները՝ շատ սուղ արժեցին մեզի: Թշնամին, որ մինչ այդ նկատելի արժէք մը չէր ներկայացներ, առիթէն օգտուելով սկսաւ արագաքայլ յառաջանալ: «Մերիները» իրենց կէտ նպատակ ընտրած էին անխնայ պայքար մղել Հնչակեանութեան դէմ, զայն միանգամայն քայքայելու համար: Ահա՛ 12 տարիներ են անցեր այդ անիմաստ «պայքար»ի թուականէն ու այս ժամանակամիջոցը բաւարար եղած է, որ հայ աշխատաւորութիւնը մօտէն քննելով իրերն ու իրադարձութիւնները, տեսնէ չարն ու բարին, եւ մեծապէս ուրախ ենք յայտարարելու, որ դարձեալ նոյն աշխատաւորութիւնը իր վարկն ու քուէն կը վստահէր հայ քաղաքական Մարքսիստ կուսակցութեան - Հնչակեանութեան - որպէս իր դատին հարազատ պաշտպանին¹⁵²:

1937ին, կուսակցութիւնը հինգ մասնաճիւղ ունէր Պուենոս Այրէսի մէջ, որոնցմէ չորսը կը գտնուէին բուն քաղաքի տարբեր թաղամասերու մէջ («Սապահ-Գիլեան»՝ Փալերմօ, «Փարամազ»՝ կեդրոնը, «Մուրատ»՝ Վիժա Սոլտաթի, եւ «Սարգիս Տխրունի»՝ Պոքա եւ Պառաքաս), իսկ հինգերորդը՝ «Ժիրայր», Վալենթին Ալսինա թաղամասը¹⁵³: Պրագիլի քաղաքական կացութեան բերումով, կուսակցութեան ծանրութեան կեդրոնը փոխադրուած էր Արժանթին, ուր *Շարժում* շաբաթաթերթի առաջին թիւը լոյս տեսած է

¹⁵¹ Յիմէն, «“Պատուի համար”ը հնչակեան բեմին վրայ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 15 Ապրիլ 1936, էջ 3:

¹⁵² Յիմէն, «Պ. Այրէսի ընկերա-համակրական», էջ 4:

¹⁵³ “Así nació Sharyum”, էջ 4:

19 Յունիս 1937ին: Հիմնադիրը եղած է Սահակ Պահչեճեան¹⁵⁴: Խմբագիրներու ցանկը, որ դեռ վերջնական ճշգրտումի կը կարօտի, կը գլխատորէ Տաճատ Գնդունի որպէս առաջին խմբագիր¹⁵⁵: Մինչեւ 1939 անոր յաջորդները եղած են Կարմրակ, որ 1937ի հարաւամերիկեան Պատգամատրական Ժողովէն ետք վեց ամիս մնացած է Արժանթին, թէ՛ որպէս շրջանային գործիչ եւ թէ՛ որպէս խմբագիր¹⁵⁶, եւ Մկրտիչ Յակոբեան¹⁵⁷: 1939ին Քորտոպայէն փոխադրուելով, Ա. Էօլմէզ ստանձնած է խմբագրութիւնը մինչեւ անակնկալ մահը Մայիս 1958ին¹⁵⁸: Յունուար 1959ին, Փարիզէն որպէս խմբագիր ժամանած է Վահան Զէյթունցեան, որ մահացած է նոյն տարուան Նոյեմբերին¹⁵⁹: Զէյթունցեանին յաջորդած են Նազարէթ Կուժնունի (Ճէրէճեան), որ հրաժարած է Յունիս 1962ին, երեք տարուան պաշտօնավարութենէ ետք¹⁶⁰, Կիւրեղ Աջապահեան¹⁶¹ եւ Ալպէր Քէօսէեան, որ պաշտօնանկ եղած է Սեպտեմբեր 1965ին¹⁶²: Այնուհետեւ, Կուժնունի վերստանձնած է խմբագրի պաշտօնը (1966-69): Զինք յաջորդած են Վարուժան Աճէմեան (1969-76)¹⁶³ եւ Սամուէլ Սարգիսեան (1976-91): Թերթը

¹⁵⁴ Արծրունի, էջ 49. Նաեւ՝ «Մահ բարերար պր. Սահակ Պաչչեճեանի», *Ներկայ*, Յունուար-Փետրուար 1963, էջ 45: Հասասեան տուած է նաեւ Կարապետ Էքշեանի անունը որպէս հիմնադիր (Hassassian, “Panorama,” էջ 107):

¹⁵⁵ Սէֆէրեան, «Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան պրօպականտ», էջ 95:

¹⁵⁶ Կիտուր, էջ 234:

¹⁵⁷ Անունը յիշուած է 1961ի խմբագրականի մը մէջ («25 տարի պատնէշի վրայ. հայրենիքի հետ, ժողովուրդին համար» (խմբագրական), *Շարժում*, 18 Նոյեմբեր 1961):

¹⁵⁸ *Յուշամատեն Արքայի Արքայի (1901-1958)*, տպ. «Արարատ», Պուենոս Այրէս, 1959, էջ 20: Երկու հնչակեաններ՝ Ա. Էօլմէզ եւ Տիգրան Միլիքեան Մայիս 1947ին Նիւ Եորք գումարուած Համաշխարհային Հայկական Քոնկրէսին արժանթինահայ պատուիրակ եղած են: Երրորդ պատուիրակը յառաջդիմական *Հայ մամուլ* թերթի խմբագիր Մուշեղ Արխանեանն էր:

¹⁵⁹ «Վահան Զէյթունցեան (մահուան Բ. տարելիցին առթիւ)», *Ներկայ*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1961, էջ 15:

¹⁶⁰ «Շնորհակալիք-հրաժեշտ», *Սուրհանդակ*, 16 Յունիս 1962, էջ 2: Ըստ կենսագրութեան, Կուժնունի վեց տարի *Շարժումի* խմբագիր եղած է (*Նոր Հաճըն պալմազիրը 1921-1973*, տպ. «Արարատ», Պուենոս Այրէս, 1974, էջ 197), ուստի իր խմբագրութիւնը բաժնած ենք 1959-1962 եւ 1966-69 շրջաններուն միջեւ:

¹⁶¹ Աջապահեան իբրեւ խմբագիր յիշուած է Նոյեմբեր 1962ին (Ագեան, «Մոնթէվիտէոյի հնչակեան ակումբին», էջ 3) եւ տնօրէն՝ Յունիս 1963ին («Անհպելին...», *Ներկայ*, Յունիս 1963, էջ 26): Բացառուած չէ, որ նորէն առժամաբար ստանձնած ըլլայ խմբագրութիւնը Քէօսէեանի պաշտօնազրկումէն ետք:

¹⁶² «Վարչական ազդ», *Շարժում*, 4 Սեպտեմբեր 1965. մէջբերումը՝ «*Շարժում* շաբաթաթերթի ելոյթին առթիւ», *Ներկայ*, Օգոստոս-Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1965, էջ 62:

¹⁶³ Վարուժան Աճէմեան, անձնական հաղորդում (Ապրիլ 1999): Աճէմեանի պաշտօնավարութիւնը նաեւ թուագրուած է 1973-76 (Hassassian, “Panorama”, էջ 107):

դադրած է Յունիս 1991ին՝ 54 տարի լոյս տեսնելէ ետք: *Շարժում* իր երկարակեցութեամբ ու անընդմէջ հրատարակութեամբ երրորդ տեղը կը գրաւէ Հարաւային Ամերիկայի հայ մամուլի պատմութեան մէջ՝ *Արմենիայ*էն եւ *Նոր Հաճըն*էն ետք¹⁶⁴:

Թերթը լոյս տեսած է չորս մեծադիր էջերով մինչեւ 1980, երբ անցած է 8-12 էջերով փոքրադիր (tabloid) ծաւալի մը: Սկիզբը միայն հայերէնով լոյս տեսած է (բացառելով սպաներէն պարտադիր էջերու հրատարակութիւնը 1943-55 թուականներուն), երկլեզու դառնալով 1970ականներուն (երբեմն հրատարակուած են փորթուկալերէն յօդուածներ): 1954ին, թերթին տպաքանակը եղած է 1000¹⁶⁵, իսկ 1974ին՝ 1500¹⁶⁶: 1961ին, ծրագրուած էր գրական-մշակութային երկամեայ յաւելումի մը հրատարակութիւնը¹⁶⁷, որ իրականացած չէ:

Մայիս 1942ին, Պահլէճեան Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան ատենապետի պաշտօնին ընտրուած առաջին կուսակցականը եղած է: Սակայն, 1938ին թեմական ղեկավարութեան մէջ հաստատուած գոյակցութիւնը դաշնակցական եւ ոչ-դաշնակցական հատուածներուն միջեւ խախտած չէր: Նոյն տարին, Պահլէճեան իր բաժինը բերած է Քորտոպայի վեցամեայ պառակտումի լուծման:

1945ին, Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւնը նշանակած է Պահլէճեանը իբրեւ Ազգային Եկեղեցական Ժողովի աշխարհական ներկայացուցիչ արժանթինահայութեան կողմէ: Նշանակումը վճի առարկայ եղած է, որովհետեւ տեղի ունեցած է հոգաբարձութեան միակողմանի վճռով՝ առանց խորհրդակցութեան¹⁶⁸: Թէեւ որոշուած էր, որ Պրագիլի

¹⁶⁴ Պետրոսեան *Շարժում*ի հրատարակութեան թուականը համարած է 1944-47 (Պետրոսեան, էջ 519): Գասապեան սրբագրած է այս թուականը, յայտնելով, թէ «այս թերթի հրատարակութիւնը ծանօթ է մեզ 1937 թ., ցարդ կը շարունակուի» (Ներսէս Գասապեան, «Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա», գրախօսական, *Պարմաբանասիրական հանդէս*, 1961:3-4, էջ 314): Այնուհետեւ, իր յաւելումներու ցանկին մէջ, յիշած է «*Շարժում*, շաբաթաթերթ ազգային, քաղաքական, գրական, Պուենոս Այրէս, 1937-1939... (հասցէ՝ Մեսրոպ Տատուրեան)» (նոյն, էջ 325): Կիրակոսեան փորձած է Պետրոսեանի եւ Գասապեանի ըսածներուն ձախող համադրում մը՝ երկու *Շարժում* շաբաթաթերթ հնարելով, որպէս թէ առաջինը լոյս տեսած ըլլայ 1937-39ին՝ Տատուրեանի ենթադրեալ խմբագրութեամբ, իսկ միւրը՝ 1944էն սկսեալ (Կիրակոսեան, էջ 152-53, 413):

¹⁶⁵ “Registro Nacional de la Propiedad Intelectual”, *Boletín Oficial de la República Argentina*, 29 de abril de 1955, segunda sección, էջ 4:

¹⁶⁶ Binayan, *La colectividad*, էջ 103:

¹⁶⁷ Տե՛ս խմբագրութեան անդամ Վահան Գալֆայեանի նամակը Արտասահմանի հետ Բարեկամութեան Հայկական Ընկերութեան նախագահ Բերսաբէ Գրիգորեանին, 2 Մայիս, 1961 (ՀԱԱ, ֆոնտ 709, ցուցակ 3, թ. 63):

¹⁶⁸ «Հայրապետական ընտրութիւնը եւ հար. ամերիկահայոց մասնակցութեան հարցը» (խմբագրական), *Արմենիա*, 7 Ապրիլ 1945, էջ 1:

Թեմական Խորհուրդը ներկայացուցիչ մը ընտրելը Պրագիլի եւ Ուրուկուա-
յի համար, ասիկա տեղի ունեցած չէ¹⁶⁹: Հետեաբար, Պահչեճեան հարա-
ամերիկեան միակ ներկայացուցիչն էր 1945ի կաթողիկոսական ընտրու-
թեան (միա ներկայացուցիչը՝ Իսրայէլ Արսլան, չէ կարողացած Հայաս-
տան մեկնիլ: Սակայն, զանազան պատճառներով, թէ՛ Պահչեճեան եւ թէ՛
Հարաւային Ամերիկայի հայրապետական պատուիրակը՝ Գարեգին արք.
Խաչատուրեան, Ս. Էջմիածին հասած են ընտրութեան աւարտէն ետք:
1920էն ետք, առաջին անգամն էր, որ Հարաւային Ամերիկայէն աշխար-
հական մը ոտք կը դնէր Խորհրդային Հայաստան:

Ուրիշ հաճընցիի մը՝ դաշնակցական Մկրտիչ Պելորեանի երկամեայ ա-
տենապետութենէն ետք (1945-47), քաղաքական կողմերու գոյակցութիւնը
փոփոխութեան ենթարկուած է Մայիս 1947ի ընտրութիւններու նախօրեա-
կին: Ոչ-դաշնակցական կողմը պահանջած էր, որ իւրաքանչիւր քաղաքա-
կան ուժի հաւասար թիւով աթոռներ յատկացուին, ինչ որ կ'ենթադրէր, թէ
ՍԴՀԿի եւ յառաջդիմական հոսանքի դաշինքին (Ռամկավար Ազատական
Կուսակցութիւնը կազմակերպական գոյութիւն չունէր) գերակայութիւնը:
ՀՅԴ մերժումին յաջորդած է 1938ի անգիր համաձայնութեան չեղարկու-
մը: Ժողովրդային աննախընթաց մասնակցութեամբ տեղի ունեցած ընտ-
րութեան, 2.801 հոգի քուէարկած է: Ոչ-դաշնակցական Ազգային Ճակատի
ցուցակը, գլխաւորութեամբ Պահչեճեանի, քուէներու 52,5 առ հարիւր հա-
մեմատութեամբ (1477) եւ 153 քուէի տարբերութեամբ աղթած է Պելորեա-
նի գլխաւորած ՀՅԴի ցանկին (1324): Հակառակ բաւական նեղ տարբե-
րութեան, *Երիտասարդ Հայաստան* տեղեկացուցած է, ըստ իր ստացած
լուրին, թէ «շահեցաւ Ազգային Ճակատի ընտրացանկը *ջախջախիչ պար-
տութեան* ենթարկելով Դաշնակցութիւնը»¹⁷⁰: Որպէս հետեանք, բազմա-
թիւ դաշնակցական շարքայիններ եւ համակիրներ եկեղեցոյ հոգաբար-
ձութեան անդամակցութենէն հրաժարած են: Ոչ-դաշնակցական դաշին-
քը, Պահչեճեանի ատենապետութեամբ, կազմակերպութիւնը ղեկավարած
է մինչեւ 1951, երբ նոր անգիր համաձայնութիւն մը կնքուած է¹⁷¹: Այդ հա-

¹⁶⁹ Դիւան արժանթինահայոց, «Լուսաբանութիւններ», *Արմենիա*, 17 Մայիս 1945:
Այս հաղորդագրութեան քննադատութեան համար, տե՛ս՝ «Յապաղած փաստաբ-
կութիւն» (խմբագրական), *Արմենիա*, 17, 19 եւ 23 Մայիս 1945:

¹⁷⁰ «Ազգային ընտրութիւնները Պուէնոս Այրէսի մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 17
Յունիս 1947, էջ 1:

¹⁷¹ Այս ժամանակաշրջանին մասին, տե՛ս Մատթէոսեան, *Հարաւային*, էջ 158: Ս.
Պահչեճեանի բարերարութեամբ, 1962ին շինուած է իր անունը կրող նախակր-
թարանին դպրոցաշէնքը Պուենոս Այրէսի հարաւային Վիժա Սոլտաթի թաղա-
մասին մէջ, որով միացած են երկու դրացի թաղամասերու՝ Վիժա Սոլտաթիի
«Մետրոպեան» եւ Նուէվա Փոմփեժայի «Սահակեան» դպրոցները: «Պահչեճեան»
դպրոցը ցարդ կը գործէ իբրեւ քաղաքի եօթը հայկական վարժարաններէն մէկը,
ըլլալով միակը, որ երկրորդական բաժին չունի:

մաճայնությունը ի զօրու մնացած է մինչև 1968, երբ այդ տարուան ընտրություններուն քուէարկողներուն 55 առ հարիւրը (2973 քուէ) ապահոված էր դաշնակցական ցուցակին յաղթանակը՝ ոչ-դաշնակցական 45 առ հարիւրին (2552 քուէ)¹⁷²:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Հակառակ տեղեկութիւններու սակաւութեան, ՍԴՀԿի հարաւամերիկեան գործունէութիւնը կրնանք ամփոփել երեք կէտերու մէջ. ա) Կազմակերպական աշխատանք, բ) Գաղափարական-կուսակցական պայքար խորհրդային Հայաստանի եւ ազգային խորհրդանիշներու շուրջ, գ) Իշխանութեան պայքար եկեղեցիներու, դպրոցներու եւ այլ հաստատութիւններու շուրջ:

Փաստական տեղեկութիւններու պակասը անկարելի կը դարձնէ որեւէ փորձ՝ ՍԴՀԿի ազդեցութիւնը չափելու շրջանի անցեալին մէջ եւ վերլուծելու անոր փոխյարաբերութիւնները միւս քաղաքական հոսանքներուն հետ: Մինչ մէկ կողմէ, կուսակցութիւնը դիմագրաւած է ներքին արինա-հոսութիւն ի նպաստ միւս խորհրդայնամէտ՝ յառաջդիմական հոսանքին, ինչպէս եւ վերջինիս բնական մրցակցութեան յատկապէս 1920-30ականներուն, միւս կողմէ, մերթընդմերթ մարտավարական բնոյթի դաշինք կազմած է անոր հետ ընդդէմ ՀՅԴԻ՝ կուսակցական հակամարտութեան եւ համայնքային քաղաքական իշխանութեան ի խնդիր:

Միջազգային երկբեւեռ հայելիին նայող հայկական աշխարհի մը մէջ, ՍԴՀԿի, յառաջդիմականներու եւ պահպանողականներու (որոնք ՌԱԿի շուրջ պիտի բոլորուէին՝ 1970ականներուն անոր հարաւամերիկեան մասնաճիւղերուն հիմնադրութենէն ետք) դաշինքը պահպանած է համայնքային քաղաքական հաւասարակշռութիւնը՝ ինչպէս ցոյց կու տայ 1947ի եւ 1968ի ընտրութիւններուն օրինակը Պուենոս Այրէսի մէջ: Այդ դաշինքին ներքին ուժականութիւնը մեր ուրուագծած պատմութեան բազմաթիւ խնդիրներէն մէկն է, որ կը սպասէ ապագայ ուսումնասիրութեան:

¹⁷² Binayan Carmona, *Entre el pasado*, էջ 143:

THE SOCIAL-DEMOCRAT HUNCHAKIAN PARTY IN SOUTH AMERICA: OUTLINING THE BEGINNINGS

(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN (varny1@yahoo.com)

The study of the history of political parties in different communities of the Armenian diaspora has usually been hampered by the scarcity of sources, mainly due to the inaccessibility of local archives and, in the case of South America, the almost total inexistence of newspaper collections. At this stage, the early history of the Social-Democrat Hunchakian Party in the three main Armenian communities of the region (Argentina, Brazil, and Uruguay) can only be outlined at most. The first chapter was founded in 1912 or 1913 in Buenos Aires. It was actively involved in community politics and financial assistance to various Armenian causes during the crucial period 1915-1920. The Armenian wave of immigration to South America after 1922 contributed to the creation of new chapters in Uruguay (Montevideo, 1926), Argentina (Cordoba, 1929), and Brazil (Sao Paulo, 1929, and others). The activity of the Brazilian chapters was deeply affected by repression by the authoritarian regime of Getulio Vargas and his Estado Novo (1937-1945). In the 1920s and 1930s, the Hunchakian Party had to withstand the competition of the Armenian section of the Communist Party, to the left of its ideological arc, to which it lost some of its membership. At the same time it also sought a strategic alliance with the Communist Party on the basis of a common pro-Soviet Armenian stance against the main ideological and political antagonist, the Armenian Revolutionary Federation.